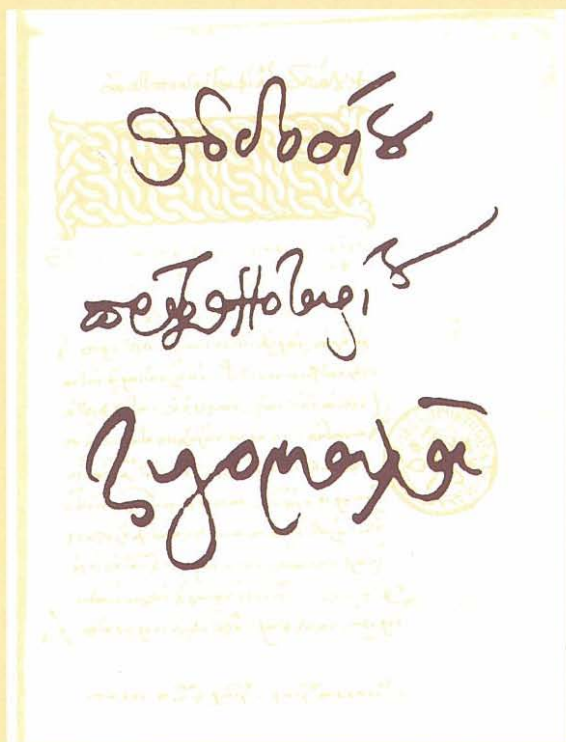

Σ. ΠΕΡΕΝΤΙΔΗΣ – Γ. ΣΤΕΙΡΗΣ
(Επιμέλεια)

ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΑΙ ΘΕΟΔΟΣΙΟΣ
ΖΥΓΟΜΑΛΑΣ

Δ Α Ι Δ Α Λ Ο Σ
Ι. ΖΑΧΑΡΟΠΟΥΛΟΣ

ΣΤΑΥΡΟΣ ΠΕΡΕΝΤΙΔΗΣ & ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΣΤΕΙΡΗΣ
ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΑΙ ΘΕΟΔΟΣΙΟΣ ΖΥΓΟΜΑΛΑΣ

ΠΑΤΡΙΑΡΧΕΙΟ – ΘΕΣΜΟΙ – ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΑ

STAVROS PERENTIDIS & GEORGE STEIRIS
DILIGENTIA

IOANNES ET THEODOSIOS ZYGOMALAS

PATRIARCHATUS – INSTITUTIONES – CODICES

ΔΑΙΔΑΛΟΣ ΑΘΗΝΑ – DAEDALUS ATHENIS

ΒΑΣΙΛΗΣ ΚΑΤΣΑΡΟΣ

Έργα του Θεοδοσίου Ζυγομαλά
σε λανθάνον χειρόγραφο
από τη μονή Τιμίου Προδρόμου Σερρών
στη Σόφια (κώδ. Dujčev gr. 353)

Όταν, πριν από τρεις περίπου πενταετίες, είχα την τύχη να βρεθώ για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα στη Σόφια¹, μελετώντας τις εκεί συλλογές ελληνικών χειρογράφων, σημείωνα στο ημερολόγιό μου: «Τα χειρόγραφα του 16^{ου}, 17^{ου} και 18^{ου} αι., παρά το γεγονός ότι χαρακτηρίζονται ως “νεοελληνικά” και “μειωμένου ενδιαφέροντος”, είναι πολύ σημαντικά, γιατί περιέχουν έργα αξιόλογων λογίων της μεταβυζαντινής περιόδου, όπως π.χ. των Αναστασίου Γορδίου², Μάξιμου του Πελοποννησίου³, Θεοδοσίου Ζυγομαλά κ.ά.». Πλάι στο όνομα του Θεοδοσίου σημείωνα τον αριθμό του χειρογράφου στη «συλλογή» του Κέντρου Σλαβοβυζαντινών Σπουδών Acad. Ivan Dujčev: D353.

Αυτή η σημείωση στάθηκε αφορμή για μένα στο να ανταποκριθώ

1. Βλ. Β. ΚΑΤΣΑΡΟΣ, *Τα χειρόγραφα των μονών Τιμίου Προδρόμου Σερρών και Παναγίας Αχειροποιήτου του Παγγαίου (Κοσίνιτσας). Η ιστορία των αριθμών [Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Σερρών, Σειρά Εκδόσεων για την πόλη και το Νομό Σερρών, 4], Σέρρες 1995, σ. 17-20.*

2. Για τον Αναστάσιο Γόρδιο βλ. τα νεότερα στις εργασίες του συμποσίου *Ο Αναστάσιος Γόρδιος και η περιοχή των Αγράφων. Πρακτικά Ημερίδας, Μεγάλα Βραγγιανά, 25 Ιουλίου 2004* [Πολιτιστικός Σύλλογος Βραγγιανιτών «Αναστάσιος Γόρδιος»], Αθήνα 2005, *passim*.

3. Για τον Μάξιμο Πελοποννήσιο βλ. Ε. Κ. ΛΙΤΣΑΣ, Μάξιμος Πελοποννήσιος. Μια πρώτη σκιαγραφία του βίου και του έργου του, *Κληρονομία*, 30, 1988, 115-125, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

στην τιμητική πρόσκληση να λάβω μέρος σε αυτό το επιστημονικό συμπόσιο⁴.

Το χειρόγραφο D353

Το χειρόγραφο που θα μας απασχολήσει εδώ σε σχέση με το όνομα του Θεοδοσίου Ζυγομαλά⁵ προέρχεται, όπως είναι πλέον διεθνώς γνωστό, από τη βιβλιοθήκη της Μονής του Τιμίου Προδρόμου Σερρών⁶ (στο όρος Μενοίκειον), και βρίσκεται, όπως και τα χειρόγραφα της βιβλιοθήκης της Μονής Θεοτόκου Αχειροποιήτου του Παγγαίου (της επονομαζόμενης Κοσινίτσης ή Εικοσιφοινίσσης)⁷ στο «Κέντρο Σλαβο-βυζαντινών Σπουδών Acad. Ivan Dujčev» στη Σόφια.

Στη βιβλιοθήκη της μονής του Τιμίου Προδρόμου το χειρόγραφο έφερε τον αριθμό 130⁸ και από το 1988 και εξής επανεμφανίζεται σε σχετικούς καταλόγους, όταν «άνοιξε» η πρην «κλειστή», για ευνόητους λόγους, συλλογή των ελληνικών χειρογράφων που εσύλησε το 1917, με βάση οργανωμένο σχέδιο, ο Τσέχος ως προς την καταγωγή καθηγητής του Πανεπιστημίου της Σόφιας Vladimir Sis (Βλαδίμηρος Σις)⁹.

4. Εκφράζω τις θερμές ευχαριστίες μου στους διοργανωτές αυτού του συμποσίου και ιδιαίτερα στον φίλο και συνάδελφο Σταύρο Περεντίδη που είχε την πρωτοβουλία της οργάνωσης και της πραγματοποίησής του.

5. Για τα βιογραφικά και εργογραφικά του Θεοδοσίου Ζυγομαλά βλ. PERENTIDIS, *Zygomalas*, σ. 11-17, 25-56, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

6. Συγκεντρωμένη βιβλιογραφία για τη Μονή του Τιμίου Προδρόμου βλ. Β. ΚΑΤΣΑΡΟΣ / Χ. ΠΑΠΑΣΤΑΘΗΣ, Ο «Νέος Μέγας Κώδης» της μονής Τιμίου Προδρόμου Σερρών, *Σερραϊκά Ανάλεκτα*, Σέρρες 1992, σ. 172-220.

7. Για τη Μονή βλ. Β. ΑΤΣΑΛΟΣ, *Η ονομασία της Ιεράς μονής της Παναγίας της Αχειροποιήτου του Παγγαίου, της επονομαζόμενης της Κοσινίτσης ή Εικοσιφοινίσσης*, [Δήμος Δράμας, Ιστορικό Αρχείο (Σειρά Δημοσιευμάτων, αρ. 2)], Δράμα 1995, όπου και όλη η προηγούμενη βιβλιογραφία. Για τη μονή κυκλοφόρησε πρόσφατα και ο συλλογικός τόμος, Θ.Μ. ΠΡΟΒΑΤΑΚΗΣ, *Η μονή Εικοσιφοινίσσας, η «Αχειροποιήτος» του Παγγαίου Όρους. Θησαυροί και κειμήλια* [έκδοση Μηχανικής], Θεσσαλονίκη χ.χ.

8. Βλ. Β. ΚΑΤΣΑΡΟΣ, *Τα χειρόγραφα*, σ. 207.

9. Για το χρονικό βλ. Β. ΑΤΣΑΛΟΣ, *Τα χειρόγραφα της ιεράς μονής της Κοσινίτσης (ή Εικοσιφοινίσσας) του Παγγαίου* [Δήμος Δράμας, Ιστορικό Αρχείο (Σειρά Δημοσιευμάτων, αρ. 1)], Δράμα 1990, σ. 21-27. Γ.Κ. ΠΑΠΑΖΟΓΛΟΥ, *Χειρόγραφα και βιβλιοθήκες της Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης*, Α', [Θρακική Βιβλιοθήκη, 1], Κομοτηνή 1993, εργασίες Γ' και Δ'. Οι εργασίες του Παπάζογλου εκφεύγουν κάποτε των ορίων της επιστημονικής κριτικής.

Οι εκθέσεις και το χειρόγραφο D353

Επειδή το χειρόγραφο D353 είναι εικονογραφημένο (από τα λίγα εικονογραφημένα με παραστάσεις χειρόγραφα της Συλλογής) επιλέχθηκε για να εκτεθεί σε γνωστές εκθέσεις χειρογράφων του Κέντρου Duǰev, τόσο στο εσωτερικό της Βουλγαρίας, όσο και στο εξωτερικό. Στο εσωτερικό, πρόσφατα στο Εθνικό Μουσείο Εικαστικών Τεχνών σε έκθεση με τίτλο «Οι παραδόσεις γραφής στα Βαλκάνια από τον 9^ο έως τον 18^ο αιώνα» (από 12 Μαΐου έως 2 Ιουνίου 2006)¹⁰. Στο εξωτερικό παρουσιάστηκε στην έκθεση «Βαλκανικών χειρογράφων» στο Μουσείο Καλλιγραφίας του Τόκιο (από 10 Νοεμβρίου έως 7 Δεκεμβρίου 1977)¹¹.

Το παρέμβλητο εικονογραφημένο τμήμα
στο συσταχωμένο χειρόγραφο

Τα βασικά δεδομένα του χειρογράφου¹² παρέχονται, τόσο στον συνοπτικό κατάλογο¹³, όσο και στους καταλόγους των εκθέσεων¹⁴. Πρόκειται για χάρτινο χειρόγραφο, διαστάσεων 20,5 × 15 εκ. του μέτρου που αποτελείται από 203 φύλλα. Στο σύνολό του το χειρόγραφο παρουσιάζει πολλές και ποικίλες δυσκολίες, επειδή: α) συσταχώθηκαν πολλά και διαφορετικά τεύχη, β) οι γραφές των διαφόρων χειρών που έγραψαν στα φύλλα δεν είναι ευανάγνωστες και γ) η αναγνώριση και η ταύτιση του περιεχομένου απαιτεί σχολαστική έρευνα. Για τους λόγους αυτούς το χειρόγραφο παρέμεινε ως σήμερα ανεκμετάλλευτο, εκτός από ένα παρέμβλητο τμήμα που είναι εικονογραφημένο και περιέχει το πολύ γνωστό κείμενο των 16 Χρησμών του Λέοντος του Σοφού¹⁵. Το τμήμα αυτό (φφ. 97-106) του χειρογράφου προβλήθηκε περισσότερο από τη σχετική έρευνα¹⁶.

10. Βλ. Α. DJUROVA / Β. VELINOVA, *Pismenite tradicii na Balkanite IX-XIX v.* (Les traditions écrites dans les Balkans IXe-XIXe s.), Katalog, Sofia 2006, σ. 64.

11. Βλ. *9-19th Century Old Balkan Manuscripts-Bulgarian Culture Festival, Japan Calligraphy Museum* (19 Νοεμ.-7 Δεκ. 1997), Tokyo 1997, σ. 49. Πρβλ. Β. ΚΑΤΣΑΡΟΣ, *Βυζαντινά*, 20, 1999, 389-402.

12. Δυστυχώς δεν κατέστη δυνατό να λάβω υδατόσημα του χειρογράφου τα οποία θα προσδιόριζαν ίσως ακριβέστερα τη χρονολογική προσέγγιση των τευχών.

13. Βλ. Β. ΚΑΤΣΑΡΟΣ, *Τα χειρόγραφα*, σ. 207.

14. Βλ. παραπάνω, σημ. 11 και 12.

15. Βλ. παρακάτω, σημ. 42.

16. Βλ. Α. DJUROVA, *New data on the Ms tradition of the oracles of Leo VI the Wise in Byzantium and Medieval Bulgaria*, (ανέκδ. δακτυλ. εργασία)· ευχαριστώ την κυρία Djurova που έθεσε υπόψη μου αυτή τη μελέτη της. Πρβλ. σημ. 10, 11 εδώ.

Το περιεχόμενο

Η λεπτομερειακή περιγραφή του περιεχομένου του χειρογράφου D353 εμφανίζει εκπλήξεις, όπως άλλωστε συμβαίνει συνήθως σε πολλά από τα σύμμικτα στο περιεχόμενό τους χειρόγραφα, ιδιαίτερα μάλιστα όταν ο ερευνητής προσεγγίζει για πρώτη φορά συστηματικά τα ζητήματά τους. Μια συστηματική περιγραφή του περιεχομένου, εξ όσων γνωρίζω, δεν έγινε ως τώρα· επιβάλλεται, συνεπώς, να προσεγγίσουμε τις μεγάλες ενότητες των κειμένων που συγκεντρώνουν γενικότερο ενδιαφέρον με αφορμή το ιδιαίτερο ενδιαφέρον που παρουσιάζουν τα κείμενα που σχετίζονται με τον Θεοδόσιο Ζυγομαλά και τον κύκλο του.

I. <ΘΕΟΔΟΣΙΟΥ ΖΥΓΟΜΑΛΑ ΘΕΜΑΤΟΕΠΙΣΤΟΛΑΙ>, (φφ. 1-13^v).

Στην πρώτη ενότητα περιέχονται οι 56 από τις 62 «θεματικές επιστολές» του Θεοδοσίου για τις οποίες γίνεται αναλυτική παρουσίαση εδώ από τους συναδέλφους Dora Solti¹⁷, Νότη Τουφεξή¹⁸ και Andreas Rhoby¹⁹. Συνεπώς δεν χρειάζεται εδώ να επιμείνω· θα αρκεστώ μόνο να σημειώσω ότι το κείμενο (τόσο το αρχαιότροπο, όσο και η μετάφρασή του) ακολουθεί σε γενικές γραμμές την έκδοση του Μαρτίνου Κρούσιου²⁰, οι επιστολές αριθμούνται με ελληνική αρίθμηση και στα δύο παράλληλα κείμενα (μετάφραση και πρωτότυπο), πάντοτε στην αριστερή όα του χειρογράφου, ο γραφέας τους γράφει μια καθαρή φιλολογικά γραφή, ορθογραφημένη, ευανάγνωστη στο πάνω μισό των φύλλων του χειρογράφου και με δυσκολίες ανάγνωσης –παρά τη σταθερότητα του χεριού– στο κάτω μέρος των φύλλων. Από το σύνολο των επιστολών οι έξι πρώτες (δηλαδή ένα φύλλο του χειρογράφου) έχουν χαθεί, καθώς εξέπεσε το φύλλο. Στο τέλος του κειμένου των «θεματοεπιστολών»²¹ σημειώνεται:

† Θεοδοσίου Ζυγομαλά Θεματοεπιστολαί²².

17. Βλ. στον παρόντα τόμο, σελ. 153 επ.

18. Κατωτέρω, σελ. 305 επ.

19. Ό.π., σ. 125 επ.

20. Βλ. *Turcogr.*, σελ. 349 επ.

21. Βλ. «... θεματοεπιστολαί εἰσιν ἅς οἱ μὲν διδάσκαλοι ἀπλῶς τὸ θέμα δίδουσιν, ἔντεχον δὲ ποιῶσιν οἱ μαθηταί»: *Turcogr.*, σελ. 349, και PERENTIDIS, *Zygomalas*, σ. 50-51.

22. χφ. D353, φ. 13^v (ed. *Turcogr.*, σ. 369).

Η παράθεση των επιστολών στη μετάφραση και το πρωτότυπο του ελληνικού κειμένου έχει ως εξής:

Ι. φ.1: το τέλος της 5^{ης} επιστολής: «παρά σου εὔ ἴσθι οὖν, ὅτι ἀμείψονται σε τούτων ἀπάντων ἕνεκα ὁ Θεός» (= *Turcogr.*, σ. 350) και επιστ. η', θ' (= *Turcogr.*, σ. 350).

φ. 1^ν: επιστ. ια', ιβ' (= *Turcogr.*, σ. 350-351).

φ. 2: επιστ. ιβ' [τέλ.], ιγ', ιδ' (= *Turcogr.*, σ. 351-352).

φ. 2^ν: επιστ. ιδ' [τέλ.], ιε', ις' (= *Turcogr.*, σ. 352-353).

φ. 3: επιστ. ις' [τέλ.], ιζ', ιη' (= *Turcogr.*, σ. 353).

φ. 3^ν: επιστ. ιθ', κ' (= *Turcogr.*, σ. 353-354 {358}).

φ. 4: επιστ. κα', κβ', κγ' (= *Turcogr.*, σ. 354 {358}-355 {335}).

φ. 4^ν: επιστ. κγ' [τέλ.], κδ', κε', κς' (= *Turcogr.*, σ. {335} 355).

φ. 5: επιστ. κς' [τέλ.], κζ' (= *Turcogr.*, σ. 355 {335}-356).

φ. 5^ν: επιστ. κη', κθ' (= *Turcogr.*, σ. 356).

φ. 6: επιστ. κθ' [τέλ.], λ' (= *Turcogr.*, σ. 357).

φ. 6^ν: επιστ. λ' [τέλ.], λα', λβ', λγ' (= *Turcogr.*, σ. 357-358).

Σημ. Το μεταφρασμένο κείμενο της επιστολής λγ' διακόπτεται στο σημείο «... ὁμοίως διὰ καλοῦς ὥσάν καὶ διὰ κα<κοῦς>». Το χάσμα ενός φύλλου, που υπάρχει σ' αυτό το σημείο συμπάρεσυρε το κείμενο των επιστολών λγ'-λς'. Ένα μέρος της επιστολής λς' εμφανίζεται στο επόμενο φύλλο.

φ. 7: επιστ. λς' «χαίρω τε καί, ὡς οὐδεὶς ἀνὴρ ... τοῦ φιλικοῦ καθήκοντος» (= *Turcogr.*, σ. 359).

φ. 7: επιστ. λζ', λη', λθ' (= *Turcogr.*, σ. 360).

φ. 7^ν: επιστ. λθ' [τέλ.], μ', μα', μβ' (= *Turcogr.*, σ. 360-361).

φ. 8: επιστ. μβ' [τέλ.], μγ' (= *Turcogr.*, σ. 361).

φ. 8^ν: επιστ. μγ' [τέλ.], μδ', με' (= *Turcogr.*, σ. 361-362).

φ. 9: επιστ. με' [τέλ.], μς' (= *Turcogr.*, σ. 362-363).

φ. 9^ν: επιστ. μζ', μη', μθ' (= *Turcogr.*, σ. 363).

φ. 10: επιστ. μθ' [τέλ.], ν', να' (= *Turcogr.*, σ. 364).

φ. 10^ν: επιστ. να' [τέλ.], νβ', νγ' (= *Turcogr.*, σ. 364-365).

φ. 11: επιστ. νγ' [τέλ.], νδ' (= *Turcogr.*, σ. 365-366).

Σημ. Στη συνέχεια ακολουθεί η υπ' αριθ. νς' επιστολή.

φ. 11-11^ν: επιστ. νς' (= *Turcogr.*, σ. 366-367).

Σημ. Στο φ.11^ν: αριθμείται μετά η επιστ. νε' και κατόπιν επανέρχεται η κανονική αρίθμηση.

φ. 11^ν: επιστ. νε' (= *Turcogr.*, σ. 366).

φ. 11^ν: επιστ. νζ' (= *Turcogr.*, σ. 367).

φ. 12: επιστ. νζ' [τέλ.], νη' (= *Turcogr.*, σ. 367-368).

φ. 12^ν: επιστ. νη' [τέλ.], νθ', ξ' (= *Turcogr.*, σ. 368).

φ. 13: επιστ. ξ' [τέλ.], ξα', ξβ' (= *Turcogr.*, σ. 368-369).

II. <ΠΟΙΗΜΑΤΑ ΜΑΡΤΙΝΟΥ ΚΡΟΥΣΙΟΥ...>, (φφ. 13^v-19²³).

φφ. 13^v-15: «Τοῦ αὐθεντὸς Ἰωάννου τοῦ Μαύρου τοῦ ἱατροῦ, γάμους εὐτυχῶς τελοῦντι, Μαρτίνος Κρούσιος με καλῇ τύχῃ ὅπου τοὺς ἔκαμε» (*Turcogr.*, σ. 400-402).

φφ. 15-19^v: «τῷ ἐπιφανεστάτῳ καὶ φιλαυθέντῃ τὸν δοῦκα τῆς χριστοπρίγκηπι δουκὶ Βιρτεμπεργίας, ὅπου εἶναι κόμης, τοῦ καὶ Τεκκίας κόμητι Μομπελιγάρδου τὸν αὐθέντην τὸν Λοδοβίκον, με τὴν βοήθειαν τοῦ Θεοῦ ἀντάμα με κυρίῳ Λοδοβίκῳ, σὺν Θεῷ, γάμους μετὰ τὴν μεγάλην κυρὰν τὴν Μαρχιοβαδαίνην, τὴν τῆς ἐπιφανεστάτης Μαρχιοβαδαίνης δόρο [δῶρο] τὴν εἰς τὴν Στουκαρδίαν ὅπου τοὺς ἔκαμε, θεὰς Οὐρσούλης ἐν Στουκαρδίᾳ τελοῦντι» (*Turcogr.*, σ. 402-406).

φ. 19^v: <μετάφραση καὶ παράλληλο πρωτότυπο κείμενο ρκῆ ψαλμού> (*Turcogr.*, σ. 406-407).

III. <ΕΚ ΤΩΝ ΙΔΙΩΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΟΛΩΝ ΘΕΟΔΟΣΙΟΥ ΖΥΓΟΜΑΛΑ²⁴, (φφ. 19^v-30^v).

Καταγράφονται 38 επιστολές στο χφ, χωρίς τίτλους. Η αρχή τους επισημαίνεται με χαρακτηριστικό σήμα σταυρού (†) και το τέλος τους με δίστιγμο και παύλα (: -). Η αντιστοιχία ανάμεσα στο χειρόγραφο και την έκδοση έχει ως εξής:

1. φφ. 19 ^v -20	(<i>Turcogr.</i> , σ. 216)
2. φφ. 20-20 ^v	(ό.π., σ. 217)
3. φφ. 20 ^v -21	(ό.π., σ. 218)
4. φ. 21	(ό.π., σ. 219)
5. φφ. 21-21 ^v [απόσπ.]	(ό.π., σ. 219)
6. φφ. 21 ^v -22	(ό.π., σ. 222)
7. φ. 22	(ό.π., σ. 223)
8. φ. 22	(ό.π., σ. 223)
9. φφ. 22-22 ^v	(ό.π., σ. 224)
10. φ. 22 ^v	(ό.π., σ. 227)
11. φ. 22 ^v	(ό.π., σ. 228)

23. Βλ. Th. WILHELM, *Sonderband Martin Crusius. Handschriftenverzeichnis und Bibliographie*. [Handschriftenkataloge der Universitäts-Bibliothek Tübingen, Bd. 2], Wiesbaden 2002.

24. Βλ. PERENTIDIS, *Zygomalas*, σ. 51.

12. φφ. 22 ^v -23	(ό.π., σ. 238)
13. φ. 23	(ό.π., σ. 238-239)
14. φφ. 23-23 ^v [Tit. bis]	(ό.π., σ. 239-240)
15. φφ. 23 ^v -24	(ό.π., σ. 240)
16. φ. 24	(ό.π., σ. 241)
17. φ. 24	(ό.π., σ. 242)
18. φ. 24 ^v	(ό.π., σ. 241)
19. φ. 24 ^v	(ό.π., σ. 242)
20. φφ. 24 ^v -25	(ό.π., σ. 243)
21. φ. 25	(ό.π., σ. 243)
22. φ. 25	(ό.π., σ. 244)
23. φφ. 25-25 ^v	(ό.π., σ. 244)
24. φ. 25 ^v	(ό.π., σ. 245)
25. φφ. 26-26 ^v	(ό.π., σ. 245-246)
26. φφ. 26 ^v -27 ^v	(ό.π., σ. 250-252)
27. φφ. 27 ^v -28	(ό.π., σ. 252)
28. φφ. 28-28 ^v	(ό.π., σ. 253)
29. φ. 28 ^v	(ό.π., σ. 254)
30. φφ. 28 ^v -29	(ό.π., σ. 256)
31. φ. 29	(ό.π., σ. 256-257)
32. φφ. 29-29 ^v	(ό.π., σ. 257-258)
33. φ. 29 ^v [απόσπ.]	(ό.π., σ. 258)
34. φ. 29 ^v [απόσπ.]	(ό.π., σ. 259)
35. φ. 29 ^v [απόσπ.]	(ό.π., σ. 262)
36. φφ. 29 ^v -30	(ό.π., σ. 263-264)
37. φ. 30 [απόσπ.]	(ό.π., σ. 267)
38. φ. 30 ^v	(ό.π., σ. 269)

IV. «ΠΑΡΑΦΡΑΣΙΣ ΤΩΝ ΕΣΠΕΡΙΝΩΝ ΣΤΙΧΗΡΩΝ»²⁵
 ΤΟΥ ΠΡΩΤΟΥ ΗΧΟΥ», (φφ. 31-34^v).

α'	φ. 31	Inc. Ἁγιε παντοδύναμε, Θεὲ τῶν ὅλων ... des. ... τῆς ἀθανάτου ἐκείνης ζωῆς καὶ μακαριότη- τος:-
β'	»	Inc. Καὶ ἐσεῖς, ὦ λαοὶ τῶν πιστῶν ... des. ... τῆς ἀθέσμου ἐκείνης καὶ ὀλεθρίου εἰδωλο- λατρίας καὶ δυσειδαιμονίας:-

25. Δεν είναι εύκολο να αναγνωριστεί το Στιχηράριο από το οποίο παραφρά-
 ζει τα ιδ' στιχηρά ο δημιουργός του νεοελληνικού κειμένου.

- Υ' » Inc. Ἐλᾱτε, ὦ λαοί, μὲ ἀρμονίαν ...
φ. 31^v des. ... ἀπὸ ταῖς προειρημέναις δυνάμεις τῆς ψυχῆς
καὶ τοῦ σώματος:—
- δ' » Inc. Καὶ ἐσεῖς, ὦ οὐρανοί, ἐπειδὴ ὁ προφητευόμε-
nos Ἐμμανουήλ ...
des. ... παραστάσεως τοῦ πατρὸς καὶ δεσπότη:—
- ε' » Inc. Καὶ ἐσεῖς, ὦ βουνά, ὅπου ἐγένητε μίαν φορὰν
...
φ. 32 des. ... ζυγὸν τῆς τυραννίδος, τοῦ ἀμειλίχτου καὶ
παγκάκου διαβόλου:—
- ς' » Inc. Ἐκεῖνον ὅπου διὰ τὴν ἐκπληρώσιν τοὺς θεσμοὺς
τῆς δικαιοσύνης καὶ τῆς ἀγάπης ...
des. ... ὡς ποιητικὸν κάθε λογῆς τελειότητος εἰς
τοὺς ἀνθρώπους:—
- ζ' » Inc. Ἡμεῖς οἱ ἀνάξιοι δοῦλοι σου στέκονται σιμὰ
εἰς τὸν θεῖον καὶ ζωοδόχον σου τάφον ...
des. ... τοῦ κόσμου τὴν ἀνάστασιν, ὡς φιλόανθρωπος
ὅπου εἶσαι:—
- η' φ. 32^v Inc. Τὸν υἱὸν καὶ λόγον τοῦ Θεοῦ ὁ ὁποῖος ἀγκαλὰ
καὶ εἶναι ἄναρχος ...
des. ... μεγάλη εὐχαριστία καὶ δόξα εἰς τὴν ἄκραν
σου εὐσπλαχνίαν:—
- θ' » Inc. Ἐλᾱτε ὅλοι οἱ πιστοί, συσταίνοντες μίαν ὁμή-
γυριν καὶ χορόν ...
φ. 33 des. ... τοὺς αἰσθητοὺς καὶ νοητοὺς μας ἐχθροὺς
ὡσὰν φιλόανθρωπος ὅπου εἶναι:—
- ι' » Inc. Ἐδημιούργησες, ὦ Χριστέ μου, τὸν ἄνθρωπον
μὲ νοῦν καὶ μὲ ἰπάθη ...
φ. 33^v des. ... καὶ ἐμφορούμενος τῆς ἀνεκλήτου ἐκείνης
χαρᾶς, ἡδονῆς καὶ ῥαστώνης, σοῦ κράζοι τὸ
δόξα σοι:—
- ια' » Inc. ὦ ἄβρῃτε καὶ ἀκατανόητε υἱὲ τοῦ Θεοῦ ...
φ. 34 des. ... μὲ μεγάλην κραυγὴν καὶ κρότους ὁμολογώ-
ντας τὴν χάριν, ὑμνεῖ τὸν πρωθυπουργὸν τοῦ
τοιούτου εὐεργετήματος:—
- ιβ' » Inc. Εἶναι τὸ γυναικεῖον γένος ὡσὰν εἰς θυμὸν
ἀνδρείαν ἀνέκδοτον ...
des. ... πῶς ἀναστήθῃ ὁ κύριος χαρίζοντας εἰς τὸν
κόσμον σωτηρίαν καὶ μέγα ἔλεος:—
- ιγ' » Inc. Ἴδου ὅπου ἐπληρώθη καὶ ἔλαβε τέλος ...

- φ. 34^v des. ... εἰς τὴν ταπείνωσιν τῆς καρδίας μας, μεσί-
 τευσαι εἰς τὴν σωτηρίαν μας:—
 ιδ' » Inc. Ἀνάμεσα εἰς ταῖς ἄλλαις περίστασις ὅπου
 ἐκάμασι νὰ πιστωθῇ εἰς τοὺς Ἑβραίους τὸ
 μυστήριον τῆς Ἀναστάσεως ...
 des. ... ἃς εἶναι δεδοξασμένη καὶ δεδοξολογημένη ἡ
 βασιλεία σου καὶ ἡ συγκατάβασί σου, ὦ μόνε
 φιλόανθρωπε:—

Ἡ παραπάνω ἐνότητα τοῦ χειρογράφου, καθὼς ἡ ἐνδογλωσσικὴ μεταφραστικὴ ἐπίδοση τοῦ Θεοδοσίου Ζυγομαλά προβάλλεται ἀπὸ τὴν ἀρχὴν τοῦ χειρογράφου, δὲν ἀφήνει πολλὰ περιθώρια γιὰ νὰ ἀμφισβητηθεῖ ἡ ἀπόδοση τῆς παράφρασης στὸν Θεοδόσιο, ὁ ὁποῖος χρησιμοποιοῖ συνειδητὰ τὸν ὅρο «παράφρασις», γιὰ νὰ δηλώσῃ αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν ἐνδογλωσσικὴ μεταφραστικὴ τοῦ ἐργασία.

Οἱ ἀνώνυμες ἐπίσης συλλογές που ἀκολουθοῦν ἐντάσσονται στὰ βοηθήματα πρακτικῆς διδακτικῆς σκοπιμότητος, ὅπως εἶναι ἓνα Λεξικό καὶ διάφορα ζητήματα Λογικῆς καὶ Ρητορικῆς.

V. «ΛΕΞΙΚΟΝ ΓΡΑΜΜΑΤΙΚΟΝ, ΙΣΤΟΡΙΚΟΝ ΚΑΙ ΘΕΟΛΟΓΙΚΟΝ ΤΗΣ ΟΚΤΩΗΧΟΥ»²⁶, α' στοιχείον (φφ. 35-38^v).

- φ. 35 Inc. Ἀβακούμ, προφήτης. Ὅρα τὸ ἐν τῷ ψαλτηρίῳ
 λεξικόν ...
 φ. 38^v des. ... ἀνάξω: θέλω εὐγάλει ἢ σηκώσει· μέλλων, ἀπὸ
 τοῦ ἀνοίγω. ἀναπέμπομεν: στέλνωμεν ἀπάνω εἰς
 τὸν Θεόν. ἀναπέπλασται: ἀνεπλάστη, ἐμεταπλά-
 σθη, παρακείμενος, ἀπὸ τοῦ ἀναπλάττομαι.

VI. <ΔΙΑΦΟΡΑ ΕΡΩΤΗΜΑΤΑ ΚΑΙ ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΛΟΓΙΚΗΣ>²⁷, (φφ. 39-44^v).

Ανάμεσα στο φ. 38^v καὶ 39 ἐξέπεσε ἀσφαλῶς φύλλο, ἐτσι τώρα τὸ κείμενο νὰ εἶναι ἀκέφαλο.

- φ. 39 des. ... Διὰ τὴν ἁμαρτίαν τὴν ἐπεργασμένην. Τὸ δὲ ζήτημα σύνθετον εἶναι ὅταν διὰ τὴν θέσιν ζητᾶτε,

26. Εἶναι ευρύτερα γνωστὸ ὅτι ἡ Ὀκτώηχος χρησίμευε ὡς ἐγχειρίδιον στὴ σχολικὴ πράξι.

27. Πρβλ. σχετικὰ ἐγχειρίδια λογικῆς που χρησίμευσαν στὴ σχολικὴ πράξι.

- χάριν λόγου, ἐὰν ὁ κομήτης εἶναι ἄστρον, ἢ ὁμί-
χλη εἰς τὸν ἀέρα ἀναμένη. Ἐὰν ὁ χριστιανὸς πρέ-
πει νὰ γένη στρατιώτης:—
- φ. 39 Inc. Λοιπὸν νὰ ἐξηγήσωμεν τὸ ἀπλοῦν ζήτημα, ἢ τὴν
ἐρώτησιν, διὰ τοῦ ὅρου καὶ τῆς διαιρέσεως, ἡγοῦν
ὅταν ζητᾶτε διὰ τὴν πίστιν. Τί ἐστὶ πίστις; Ἐστὶν
δῶρον Θεοῦ ...
- φ. 39 des. ... τὴν ἑνσαρκον οἰκονομίαν πλὴν δὲν κάνει τὰ ὅσα
βούλεται ἡ ἁγία τριάς.
- φ. 39 Inc. Τὸ δὲ σύνθετον ζήτημα, διὰ πολλῶν συλλογισμῶν
συσταίνεται καὶ τὸ ψεῦδος φανεροῦται:— Καθὼς
ὁ σοφὸς Σολομὼν λέγει ...
- des. ... τῶν καλῶν ἔργων ἐδικαιώθη, τοῖς δὲ φαρισαί-
οις ἀποσκυβαλίζει:—
- φ. 39 Tit. «Περὶ ὑποθέσεως τῶν τῆς λογικῆς κεφαλαίων».
- Inc. Εἶναι οὖν κεφάλαια τῆς λογικῆς ἐννέα...
- φ. 39^v des. ... ἡγοῦν οὐσία, ποσότης, ποιότης, καὶ τὰ πρὸς τί
οὐσία, ζῶον, ἄνθρωπος, ἵππος, χόρτον.
- » Tit. «Περὶ διαφορᾶς»
- Inc. Ἡ διαφορὰ εἶναι ἐκεῖνη ἢ ὁποῖα ὁμοῦ μὲ τὸ γένος ...
- des. ... ἀλλὰ καὶ ὁ ἄνθρωπος πολλάκις βελάζων, ὅχλη
μετά, ὅχι φύσει, ἀλλὰ τέχνη:—
- φ. 39^v Tit. «Περὶ ἰδίου»
- Inc. Ἰδιον δὲ εἶναι κατηγορία, ἢ ὁποῖα διὰ ἑναν μόνον...
- φ. 40 des. ... ὁποῖα οὐ ποιοῦσιν ἄνθρωπον, ἀλλὰ, ἀκολου-
θοῦσιν αὐτόν:—
- Tit. «Περὶ τοῦ συμβεβηκοῦ»
- φ. 40^v Inc. Συμβεβηκὸν εἶναι ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον δὲν ἡμπορεῖ...
- des. ... ὁ γραμματικὸς, ἐκ τῆς γραμματικῆς, ὁ φιλόσο-
φος ἐκ τῆς φιλοσοφίας λέγεται:—
- » Tit. «Τέσσαρα εἶναι χρήσιμα τῆς διδασκαλίας τῶν
κατηγοριῶν»
- Inc. Καὶ πρῶτον μὲν διαιροῦνται τὰ βήματα τῶν φω-
νῶν...
- φ. 41 des. ... Διοκλητιανὸς εἶναι τύρρανος, τὸ τεῖχος εἶναι
λευκόν.
- Tit. «Περὶ ἀπόφανσις (sic)»
- Inc. Ἀπόφανσις εἶναι ὅταν ἐν τῇ θέσει ἢ κατηγορία
δίδεται ...

- φ. 41^v des. ... ὁ Πάρις ἤρπαξε τὴν Ἑλένην, ὁ Ἀχιλλεὺς ἐφό-
νευσε τὸν Ἑκτώρ (sic).
Tit. «Περὶ κατηγοριῶν»
Inc. Κατηγορία εἶναι τάξις τῶν γενῶν καὶ τῶν εἰδῶν...
- φ. 42^v des. ... καὶ δὲν ἡμποροῦν νὰ εἶναι αἱ δεύτεραι, χωρὶς
τὰς πρώτας· χαλῶντας οὖν τὰς πρώτας οὐσίας,
χαλῶνται αἱ δεύτεραι.
Tit. «Τάξις τῶν οὐσιῶν»
Inc. Οὐσία σωματική, ἀσώματος ...
- φ. 43 des. ... ἄνθρωπος καὶ διάβολος δὲν εἶναι οὐσίαι ἐνάν-
τιαι, ἀλλὰ ποιότητες:—
Tit. «Περὶ κατηγορίας τῆς ποσότητος»
Inc. Κατηγορία τῆς ποσότητος εἶναι τῶν ποσοτήτων
τάξις...
- φ. 44 <Περὶ τόπων> Inc.
- φ. 44^v des. ... Εἰς πόσα διαιρεῖται οὗτος ὁ ἐκ διαιρέσεως τό-
πος; Εἰς δύο: εἰς ἀπόφασιν καὶ μερισμόν:— Τέσ-
σαρὰς γάρ, φησί, μεθόδους εἶναι κατὰ φιλοσο-
φίαν ὄργανα τῆς διαλεκτικῆς: διαιρετικήν, ὀρι-
στικήν, ἀποδεικτικήν καὶ ἀναλυτικήν.

VII. <ΔΙΑΦΟΡΑ ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΡΗΤΟΡΙΚΗΣ²⁸, (φφ. 45-51^v).

- φ. 45 Tit. «Ἀπορία»
<α> Εἰ μὲν κατηγορεῖ τις τοῦ δὲ προσδιαλεγομένου
μὴ ἔχοντος τί εἰπεῖν, πῶς δεῖ λέγειν τὸν λόγον, ὃν
πλάττεις, ἄρα κατὰ ὁδεῖνος ἢ πῶς;
Inc. Εἰ μὲν κατηγορεῖς τινός, ὁ δὲ λέγει τί κακὸν ἐπε-
ποίηκεν ...
des. ... οἷον τοῦ υἱοῦ ἐκ τοῦ πατρὸς ζητοῦντος τί.
<β> Ὁ στασιάζων ἢ ἐγκαλεῖ, ἢ γέρας αἰτεῖ:—
<γ> Διὰ τί ὁ Γαληνὸς κατ' εἶδος μηδεμίαν γραψα [μενος]
τὴν νεφριτικὴν ἔγραψε;—
<δ> Ὁ τοῦ ὑγιαίνοντος ἀνώμαλος σφυγμὸς τί σημαίνει;

28. Ἡ διδασκαλία τῆς ρητορικῆς σε συνοπτικὴ διδασχὴν τὴν ὁποία ἐφάρμοσαν καὶ οἱ μεταβυζαντινοὶ λόγιοι διδάσκαλοι εἶναι γνωστὴ στη διδασκτικὴ πράξιν καὶ ἀπὸ τὸν 15ο αἰ. (βλ. ΜΑΤΘΑΙΟΥ ΚΑΜΑΡΙΩΤΟΥ, Ῥητορικὴ ἐπιτομὴ ἐκ τῶν τοῦ Ἑρμογένους, ἐκδ. Chr. WALZ, *Rhetores Graeci*, VI, σ. 599-644 καὶ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΠΑΗΘΩΝΟΣ, *Συντομὴ περὶ τῶν μερῶν τῆς Ῥητορικῆς*, ὁ.π., σ. 546-598).

- <ε> Εἰ ὁ νεκρὸς ἔχει αἷμα καὶ διατί οἰδὶς καὶ ἡ φθορὰ τῶν σιτίων ἐν τῷ στομάχῳ διαφθαρέντος, πῶς ἐξ ἀνάγκης καὶ τοῦ αἵματος φθαρέντος οὐ πυρέττειν ἄνθρωπος;
- <ς> Εἰ τὸ σπέρμα ἐκ τοῦ αἵματος, ἄρα καὶ ἐκ τοῦ ἥπατος, εἰ τὰ σπερματικά ἢ ἐκ τῶν φλεβῶν.
<Εἰ πανηγυρικόν>
Χρεῶν τὸ μέλλοντα ἀναγιγνώσκειν ἀπλῶς, τὰ μέρη τοῦ λόγου εἴτε τὸ συμβουλευτικὸν ἢ δικανικὸν ἢ πανηγυρικὸν ἐστίν. Πρῶτον μὲν εἰ διαλέγεται τι, στοχάζεσθαι τί προβάλλεται ὁ προδιαλεγόμενος, εἴπερ καθόλου μὲν εἰπεῖν ἢ ἐγκαλεῖν ἀναγκαῖον, ἢ βουλὴν ἀπαιτεῖν ἢ ἐρωτᾶν. Καὶ εἰ μὲν βουλὴν ἀπαιτεῖ, συμβουλευτικὸν εἶναι πέφυκεν τοῦ εἶναι τὸν λόγον, εἰ δὲ ἐγκαλεῖ, δικανικόν, εἰ δὲ ἐξετάζειν, πανηγυρικόν.
Οὐ· τὴν ἐφ' ἡμῖν ὀδύνην ἐπὶ παντὸς διαχειρί^{ζε}-σθαι>, ἀλλὰ τι μὴχανεύματος πρὸς τὸ συμφέρειν ὅρα, εἴ τις διὰ τοῦτο ἀπολαβεῖν:—
- φ. 45 Inc. Τοῖς λέγουσι ὅτι ἅπερ οἱ ἰατροὶ τοὺς ἐνδεχομένους θεραπεύειν ἐπιχειρεῖν προσίενται ...
- φ. 45^v des. ... πρὸς τινος ἐοικότος ὑπηρεσίαν. Ὁ δὲ λέγει ἐνθυμούμενος ὅτι ὁ σὸς ὑπηρέτης εἰμί· ἐκεῖνος δ' οὐκ ἀνάγκη διὰ τὸ σιτεῖν με εἶναι σὲ ὑπηρέτην ἐμόν, ἢ οὐκ εἶπα ὑπηρέτην, ἀλλ' ἤτησα:—
«Εἰ ὅρος»
— Δύναμαι οὐ μόνον δημοσίων ἀδικημάτων κατηγορεῖν, ἀλλὰ καὶ ἀσεβείαν ... καὶ πλαστῶν δηλώσεων μέχρι τοῦδε οὐ.
— Καὶ ὅτι οἱ χυδαῖοι τοὺς διδασκάλους τοὺς ἔχουν διὰ προορατικούς... παρὰ διὰ εὐλάβειαν καὶ τιμὴν.
φ. 46 — Καὶ ἄλλον χειρότερος ὅπου θέλουν πέσει εἰς ἀπιστίαν ... καὶ ἐσὺ μεγάλως ὡς ἀφορμὴ κακῶν.
φ. 46 — Εἴ τις γυρεύει ἀρετὴν καὶ νὰ τὴν κερδήσει ... τῶν δικαιολογικῶν δηλαδή, μέχρι δὲ τοῦδε δεῖ καταλαβεῖν τί ἐστίν.
Tit. «Προοίμιον»
— Δὲν μὲ δίδει ἡ ψυχὴ μου χερί νὰ κάμω πράγμα ἄμουσον ... νὰ προκαθέλωμαι ἢ νὰ προηγοῦμαι.

- Tit. «Πραγματικόν»
 – Παρόντων δὲ τούτων σπουδαίων καὶ τῶν ἄλ-
 λων... τοσαύτης δ' αἰσχύνῃς ἔμπλεως γίγνεσθαι.
- Tit. «Πρὸς τὸν λέγοντα τὰ ἐναργῶς ἁμαρτήματα
 ἁμαρτάνοντα. Οὐ κακὸν τι πέπραχα, εἰ ἀπολο-
 γίαν ποιεῖς τινὰ στάσιν εἶναι καλὸν προσήκει»
 – Ἐγκαλοῦντος τινός τι, ἀνάγκη τῷ ἐγκαλουμένῳ
 γιγνώσκειν τὸ ἔγκλημα ἐκ τῆς ἀπολογίας αὐτοῦ
 ... εἴτα ἢ προσδιήγησις:–
- φ. 46^v – Μὴ ζήτηι διὰ παντὸς ἡδεσθαι ... ἔν' αἰσθανθῇ
 ποτε καὶ τῆς ἡδονῆς.
 – Ἐὰν μὲν λέγεις ὅτι ὁδεῖνα λέγει τόδε ... καὶ τῶν
 ὁμοίων ὑποδιαίρεις ἡθοποιῶν ποιεῖς.
- Tit. «Καὶ ἄφεςις πραγμάτων τεχνολογούμενων»
 – Κακῶς πάσχω, φησί, ἀπὸ τοῦ διδασκάλου ...
 ὁ γὰρ μαθητῆς, ἀφορμῆς εἶναι αἴτιον, ὥστ' εἴπερ
 αἴτιος ὁ μαθητῆς, αὐτὸν δεῖ καλεῖσθαι κακόν:–
- φ. 47 – Τὸ καλὸν τε καὶ κακὸν ... καλὸν τε κάγαθόν
 ποιεῖν τινὰ ἢ αὐτὸς ἑαυτόν. εἴτα τὸ τῆς αἰτίας.
- Tit. «Τοῦ λόγου τὴν ἰδέαν ἐρευνᾶν»
 – Καίρως ὁ οἶνος ὅτι δακρύζειν ποιεῖ ... ἐκ ψυχῆς
 ὄντα σώζει, ἀλλ' οὐ τὰ πλαστά.
 – Ἄχθεσθαι μὲν ἐπὶ τὰς περιστάσεις ... καὶ τοῦ
 ὄργου σύμπτωμα.
 – Ἐὰν ἐγκαλεῖς τινά, διὰ μικρότατον ... πῶς οἶόν
 τε ἀληθῶς αὐτὸς στοχασμὸν ποιεῖς;
- φ. 47 – ὅσαι δ' ἀπολογίας ἐνθυμήματι εἰκονίζουσιν, ὄρους
 εἶναι ... θέλης χρᾶσθαι λέγεις, μετ' ἐρωτήσεως.
- φ. 47^v – Ἐὰν λέγεις ἐκεῖνο ὅπερ πεποίηκας ... ἢ
 φοβούμενος ἐρεῖς τί, ἡθοποιῶν ποιεῖς, ἔκφρασιν ἐὰν
 λέγεις φύσιν πράγματα, ἔκφρασιν ποιεῖν μηδικοῖς.
- Tit. «Σύνταξις»
 – Ἡ θεωρητικὴ τέχνη τῶν γραμμάτων πρᾶγμα
 δύσκολον καὶ ἀγαπῶσι κοινόν ... οἱ δὲ κακόχυμοι
 ἅπαντες τῷ αὐτῷ περιπεσόντες τὸν βίον κατέ-
 στρεψαν.
- φ. 48 – Μὴ ἔκδυτον τὸ παράπαν αὐτὸν εἶναι τελείαις
 ταῖς ἡδοναῖς... τοὺς εὐφρονοῦντας τὸ παράπαν
 ... αὐτὸν ἐν τῷ αὐτῷ.
 – Τὰς γὰρ [...] τέχνας εἰκὸς ἐστὶ πρὸς ἐργασίαν

φ. 48^v ἢ δόξαν ... μὴ πολλῶν μὴδ' ἀναγκαίων ἐνδεές
ἀποδιδοίη τὸ ἔργον.

<Τούρκ.>: Κισή μεντισίκ φανή, βεγιά... σείρ σαγίртуρ·
ξήρα σείρι πακιγέ τουσιουρέν μενή νι. <συνέχεια Ελλην.>. ἀνάγκη νὰ
εἶναι καὶ εἰς τὸ πρόσωπον ...

φ. 49 ἀνάγκη τὸν ἄνθρωπον ὑπὸ τοῦ Θεοῦ πλασθῆναι
πρὸς τί τέλος, ἡγουν ἀνάστασιν καὶ ἀφθαρσίαν.
– Καὶ ἀγκαλὰ καὶ φαίνεται τὸ πρᾶγμα, ὅτι ἕκα-
στος τέχνας ἐργάζεται... πλούσιος εἰσελθεῖν ἐν τῇ
βασιλείᾳ τῶν οὐρανῶν, ἢ εἰς παράδεισον.

φ. 49 – Ἐὰν εἰς πρόκαιρον ἀπόλαυσιν... αἰώνιον κτῆσιν
ἀπολαβεῖν ἄλογον.
– Καὶ εἰ εἰς ψυχὴν καθαρὰν μόλις λάμψη ἡ θεία
χάρις

φ. 49^v ... Συνεχῶς τις καθαιρώμενος τοῖς τῶν ἀνδροφό-
νων καθαρσίῳις, κρίνεται φόνου.

Tit. «Γίνεται δὲ τὰ ἀπ' ἀρχῆς ἄχρι τέλους ἀπὸ τοῦ
σημείου, καὶ αὖξεται ἀπὸ τῶν περὶ κατηγοριῶν»

φ. 50 – Λαμβάνονται οἱ ὁρισμοί, ἐξ ὕλης καὶ εἰδους ...
ἐξ ὑποκειμένου καὶ τέλους ... ὁ δὲ ἐφ' ἐταίροις
ἔδει ἀνδρίζεσθαι καὶ μὴ ἐπὶ ἀμφί.

– Ἡ ἀντίθεσις, ἀντεγκληματικὴ εὐθύς ἔπεται ...
τῆς γνώμης εἶναι, εἰ καταφρονήσασα.

– Ἡ νύξ ἔχει σκότος ... ἐφ' οἷς ἄλλοι ποιοῦσι ἕτε-
ροι εὐθύνεσθαι καὶ τὰ ἐξῆς. Τοῦτο, εἰ ἔστι ... καὶ
φεύγει τοῦ αὐτονοεῖν.

«ἀνωνύμου»

φ. 50 † Ὑψι δὴ γὰρ ὁ Ἰούδας, μαθητῆς ὢν, προδέδω-
κεν...

φ. 50^v Τοῦτον εἶ τὸν κοινὸν ὄρον... Τοῦ γὰρ κοινοῦ ὄρου
ἀφαιρουμένου τῶν δύο προτάσεων ἐκ τῶν ὑπολιμ-
πανόντων ἄλλων δύο ὄρων ἐστὶ τὸ συμπέρασμα:–
– Καὶ τέως κοινόν ἐστὶ τὸ ἴδιον τῶν τριῶν σχημά-
των ... γίνεσθαι συλλογισμὸν μῆτε ἐκ μερικῶν.
– Τὰ ἴδια τοῦ πρώτου σχήματος εἰσὶ δύο... τὴν δὲ
ἐλάττωνα πάντως καταφατικόν τι.

φ. 50^v – Εἰσὶ δὲ τοῦ β^{ου} σχήματος, τὸ ἔχειν τὴν μείζονα
πρότασιν... Διὰ τοῦτον τὸν δ^{ον} διήνυκεν διὰ τῆς
ἀντιστροφῆς.

– Ἐνταῦθα εἶ καὶ ἐν τῷ τρίτῳ σχήματι ... διὰ τῆς

- φ. 51
 ἄντιστροφῆς τὸ β^{ον} σχῆμα ποιήσωμεν πρῶτον.
 Ἡ Φιλοσοφία διαιρεῖται εἰς τὸ θεωρητικὸν καὶ τὸ
 πρακτικόν. Καὶ διὰ μὲν τοῦ θεωρητικοῦ γινώ-
 σκεις τὰ ὄντα διὰ δὲ τοῦ πρακτικοῦ τὰ ἤθη
 κοσμεῖ ... Ἡ τοίνυν ἀριθμητικὴ καταγίνεται περὶ
 ποσὸν διορισμένον καθ' αὐτό, ἡ δὲ μουσικὴ περὶ
 ποσὸν διορισμένον ἐν σχέσει.
 Tit. «Τὸ πρακτικὸν διαιρεῖται εἰς ἠθικόν, οἰκονομικόν
 καὶ πολιτικόν»
 – Ὡσπερ τοίνυν τοῦ σώματος τελείωσις ἐστὶν ἡ
 ἱατρικὴ... ἡ φιλοσοφία τελείωσις ἱατρικὴ γινώ-
 σκομένη ψυχῆς.
 – Ἡ γνῶσις ἡ ἄνευ λόγου ἢ μετὰ λόγου ...
 φ. 51^v Βούλησις, προαίρεσις, θυμὸς καὶ ἄθυμία.
 – Πᾶν πρᾶγμα ἢ διαιρετὸν ἐστὶν ἢ ἀδιαίρετον ...
 εἰς φωνὴν ἀπὸ ὁμωνύμου φωνῆς, εἰς διάφορα ση-
 μεῖα.
 – Κοινὸν κἂν ἐκ τοῦ αὐτοῦ εἶεν ἢ ἐνός, Τριχῶς
 λέγεται ... ἢ τῷ ἀριθμῷ τὰ ἄτομα, Σωκράτης,
 Πλάτωνας.
 – Κατάφασις τὸ ἐν τῶν δύο, κατὰ τάξιν, τὸ προ-
 οῖμιον τῆς διηγέσεως ... Τῶν λευκῶν, τὰ μὲν θερ-
 μά, τὰ δὲ ψυχρά.
 Tit. «Περὶ ποσοῦ»
 φ. 51^v – Τοῦ ποσοῦ, τὸ μὲν ἐστὶ συνεχές ... Εἰ δὲ τὸ
 σῶμα οὐσίᾳ ἐστὶ· λέγεται δὲ καὶ ποσὸν οὐ διαι-
 ρούμενον. Τὸ συνεχές δὲ τοῦ ποσοῦ καὶ τὸ διορι-
 σμένον καὶ ἔτι τῶν ἀπαριθμουμένων ...
 Σημ. Μεταξὺ των φφ. 51^v-52 ἐξέπεσαν ἀσφαλῶς φύλλα.

VIII. «ΠΡΟΘΕΩΡΙΑ ΕΙΣ ΤΑΣ ΕΠΙΣΤΟΛΑΣ ΤΟΥ ΛΕΓΗΡΟΥ ΚΑΙ
 ΚΟΡΕΣΣΙΟΥ, ΤΟΥ ΜΑΞΙΜΟΥ ΜΑΡΓΟΥΝΙΟΥ, ΕΥΓΕΝΙΟΥ ΙΕΡΟΜΟΝΑΧΟΥ
 ΤΟΥ ΕΞ ΑΙΤΩΛΙΑΣ ΤΟΥ ΙΩΑΝΝΟΥΛΙΟΥ», (φφ. 52-52^v)²⁹.

- φ. 52 Inc. Καθάπερ ἐκ τοῦ καρποῦ ὁποῖον δὴ τί τὸ δένδρον,

29. Θα πρέπει να σημειωθεί εδώ ότι, παρά το γεγονός ότι στον τίτλο γίνεται λόγος για επιστολές του Μαξίμου Μαργουνίου (βλ. Ε. Κ. ΛΙΤΣΑΣ, «Σχετικά με τη χειρόγραφη και έντυπη παράδοση των επιστολών του Μαξίμου Μαργουνίου. Πρώτα συμπεράσματα της έρευνας και περαιτέρω προγραμματισμός της», Ὀπώρα. *Studi in*

- εἰ καὶ γινώσκομεν, καὶ τὸν τεχνίτην ἀπὸ τῆς τέ-
χνης ...
- φ. 52^v des. ... ὁ ἰουδαϊκὸς κανὼν ἀπαραιτήτως ἀπαιτεῖ.
«α' ἀπολογία»
- » Inc. <Ἐπιστολὴ Λεγῆρου πρὸς Κορέσσιον>
Σοφώτατε κύριε Κορέσσιε, τῆς ἐμῆς κατὰ τῆς
μετουσιώσεως ἀπολογίας ...
- φ. 55 des. ... καὶ τῶν ἁγίων πατέρων βιβλίων ἐντεῦθεν τὴν
ὄντως ἀρχαίαν καὶ ὀρθόδοξον πίστιν ἀντὶ περι-
ξάγειν αὐτῇ, ἔρρωσο! † σὸς ἐν Χριστῷ κατὰ
πάντα, Ἀντώνιος Λεγῆρος.
«ἀπάντησις α'»
- » Inc. Ἐπάντεχα νὰ φέρῃς μαρτυρίαν ἢ ἀπὸ τῶν γρα-
φῶν ἢ ἀπὸ τὰς συνόδους νὰ ἀποδείξῃς ὅτι ...
- φ. 58^v des. ... ὄνομα πλεόν κακόφωνον. Ἄνθρωπε, πίστευε
τῆς ἁγίας καὶ οἰκουμενικῆς ζ' συνόδου καὶ
παῦσαι ἀπὸ τὴν πλάνην. † Γεώργιος Κορέσσης
ἱατρός καὶ θεολόγος τῆς μεγάλης ἐκκλησίας.
- » Inc. <β' ἀπολογία Λεγῆρου πρὸς Κορέσσιον>
Περίβλεπτε καὶ ἐλλογιμώτατε κύριε Κορέσσιε. Ἡ
σὴ λογίότης πρὸς τὴν ἐμὴν ἐπιστολὴν οὐδὲν ἀπο-
κρίνεται ...
- φ. 59^v des. ... καθαρὸν ἰδιοχείρως ὑπογεγραμμένον ἢ ἀλήθεια
οὐ φεύγει τὸ φῶς. Σὸς ἐν Χριστῷ κατὰ πάντα
Ἀντώνιος Λεγῆρος.
<β' ἀπάντησις Κορεσίου πρὸς Λεγῆρον>
- Inc. Δὲν ἤθελα νὰ σοῦ ἀποκριθῶ, ἐπειδὴ στέκεσαι
ἔτζιν δυνατὸς εἰς τὸ πείσμα σου ...
- φ. 60^v des. ... Παρανομία ἐστίν, ὅταν τι τῶν λειφθέντων εἰς

onore de Mgr Paul Canart per il LXX compleanno, I, Bolletino della Badia Graeca di Grottaferrata, n.s. 51, 1997, 277-293, όπου και η σχετική βιβλιογραφία) και του Ευγενίου Γιαννούλη του Αιτωλού (βλ. Ευγενίου Γιαννούλη του Αιτωλού, *Επιστολές, κριτική έκδοση*, επιμ. Ι. ΣΤΕΦΑΝΗΣ / Ν. ΠΑΠΑΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΥ-ΘΕΟΔΩΡΙΔΗ, *Επιστημονική Επετηρίς Φιλοσοφικής Σχολῆς Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης*, περ. Β', τεύχ. Τμήματος Φιλολογίας, παράρτημα αριθμ. 1, Θεσσαλονίκη 1992, όπου και η σχετική βιβλιογραφία) στο χειρόγραφο δεν διασώζονται κείμενα των μνημονευμένων, εκτός από εκείνες που αντιγράφησαν ανάμεσα στον Αντώνιο Léger και τον Γεώργιο Κορέσιο. Δυστύχημα μεν για τις «απολεσθείσες», ευτύχημα όμως για την παράδοση των αγνώστων ως σήμερα επιστολών Léger-Κορεσίου τις οποίες δημοσιεύω σε ξεχωριστή μελέτη.

διάνοιαν ὀνομάτων ἢ ῥημάτων βραχὺ μεταποιήσαντες, ἑτέραν κινήσωμεν εὐνοίαν, ὥς ἔχει τὸ ῥῆθὲν παρὰ τῷ Δημοσθένει.

ΙΧ. <ΑΚΕΦΑΛΟΣ ΛΟΓΟΣ ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΟΥ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟΥ>³⁰,
(φφ. 61-70).

- φ. 61 Inc. ... Ταῖς ὑπὲρ τὸν Ἰορδάνην ὁποῦ ἦσαν ἔξω ἀπὸ τὸν Ἰορδάνην καὶ ταῖς ἐντὸς Ἰορδάνου ὁποῦ ἦσαν μέσα εἰς τὸν Ἰορδάνην, ἡγουν οἱ δώδεκα ὁποῦ ἀπὸ κάθε φυλῇ ἦταν ἓνας ...
- φ. 69 des. ... προστίθῃσιν ἄλγημα, πόνον· μάλιστα οὐκ εὐφραίνοντος, μὴν εὐφραίνοντας. Ἐκεῖνο ὁποῦ ἐρέθη ἢ παραλείποντας ἐκεῖνο ὁποῦ ἔφαγε, καὶ δὲν ἔχωμεν,
- φ. 69^v ὅπερ τὸ ὁποῖον οἷμοι λογιᾶζω φιλεῖ ἔχει συνήθεια νὰ συμβαίνει... πῶς νὰ κρατοῦν ἢ ἡ ἀστραπή, οὓς κάποιους περιλαμπροτάτους εὐθὺς πάλιν ἀπῆλθεν, ἐνέσκηψε.
- Σημείωμα: «Τὸ αὐτὸ καὶ ἡμεῖς οἱ ἀγραφιότες³¹ σας γράφομεν καὶ ὁπότεν δώσι ὁ Θεὸς καὶ ἔλθομεν νὰ σοι ἀπολαύσομεν»
- φ. 70 στίχ. 1-7 δοκίμιον κονδυλίου

X. <ΤΕΥΧΟΣ ΠΟΥ ΠΕΡΙΕΧΕΙ ΚΑΙ ΠΑΛΙΝ ΤΗΝ ΑΛΛΗΛΟΓΡΑΦΙΑ ΛΕΓΗΡΟΥ-ΚΟΡΕΣΣΙΟΥ>³², (φφ. 71-81^v).

- φφ. 71-73 <α' ἀπολογία Λεγῆρου πρὸς Κορέσσιον>.
- φφ. 73-75^v <ἀπάντησις Κορεσσίου>.
- φφ. 75^v-76 <β' ἐπιστολὴ Λεγῆρου πρὸς Κορέσσιον>.
- φφ. 76^v-78^v <β' ἀπάντησις Κορεσσίου πρὸς Λεγῆρον>.
- φφ. 78^v-79 <γ' ἐπιστολὴ Λεγῆρου πρὸς Κορέσσιον>.
- φφ. 79-80^v <γ' ἀπάντησις Κορεσσίου πρὸς Λεγῆρον>.
- φφ. 81-81^v <δ' ἐπιστολὴ Λεγῆρου πρὸς Κορέσσιον>.

30. Πρόκειται για αταύτιστο θεολογικό κείμενο.

31. Η αναφορά υποδηλώνει ότι τμήμα αυτού του χειρογράφου είναι δυνατό να προέρχεται από το περιβάλλον των Αγραφιωτών (κατοίκων ή λογίων).

32. Βλ. παραπάνω, σημ. 29.

XI. <ΠΕΡΙ ΠΥΡΕΤΩΝ>³³, (φφ. 82-82^v).

- φ. 82. Inc. οὐ μία τις αἰτία πέφυκεν, ἀλλὰ πλείονες καὶ ποι-
κίλαι ...
des. ... ἀλλὰ πλείονας ἐκθέσαι πρὸς ἐκάστην ιδέαν
ἄρμοζούσας:—
- φ. 82 Tit. «Περὶ τῶν ἐπὶ κόπῳ πυρεξάντων»
Inc. Οἱ ἐπὶ κόπῳ πυρεξάντες οὐ περιμένουσιν τὰ πολ-
λὰ τοὺς ἰατρούς, ἀλλ' εὐθὺς ὁρμῶσιν ...
- φ. 82^v des. ... λοιπὸν δὲ καὶ περὶ τῶν διὰ συμβᾶσαν ἀπεψίαν
πυρεξάντων ἔργων πυρετῶν διαλάβωμεν:—

XII. <ΧΡΟΝΙΚΗ ΣΗΜΕΙΩΣΗ ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΠΡΩΤΗΣ ΚΑΙ ΠΕΜΠΤΗΣ
ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΗΣ ΣΥΝΟΔΟΥ>, (φ. 83).

- φ.83 Inc. ... Ἐπιμέλειαν καί, ὧ μυστήριον ξένον καὶ παρά-
δοξον, εὐρίσκουν τὸν τόμον τῶν χριστιανῶν ...
des. ... Εὐτύχιος Κωνσταντινουπόλεως πατριάρχης,
διότι ἕως νῦν τελειωθεῖ ἡ σύνοδος ἀπέθανεν ὁ
ἀγιώτατος.

XIII. <ΠΑΡΟΙΜΙΑΚΕΣ ΦΡΑΣΕΙΣ>³⁴, (φ. 83^v).

- φ. 83^v — ἀγρὸν ἡγόρασα καὶ ὑπάγω ἰδεῖν αὐτὸν (Λουκ. 14-18)
— καὶ ὁ ἕτερος τὸν ὅμοιον ὑπῆν ὅμοιος, ὁμοίῳ, καὶ ὁ τὸ
τάλαντον λαμβάνων
— Τοῦ δανείοντος δυσὶ χρεωφειλέταις... χαρισάμενος, καὶ
προβλέποντες ἤγουν ὁμοίως πολλοὶ ὁ δὲ ὀλίγον καὶ

33. Βλ. τις πραγματείες Αλεξάνδρου Αφροδισιεύς «Περὶ πυρετῶν» (ἐκδ. Jul. Lud. IDELER, *Physici et Medici Graeci*, I, Amsterdam 1963², σ. 81-106) καὶ του Παλλαδίου «Περὶ πυρετῶν σύντομος σύνοψις» (ὁ.π., σ. 107-120). Πρβλ. καὶ Αιμ. ΜΑΥΡΟΥΔΗ, «Ἐνα λανθάνον χειρόγραφο τοῦ ἔργου Περὶ πυρετῶν σύντομος σύνοψις τοῦ Παλλαδίου (κώδικας Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης 25)», *Βυζαντινά*, 18, 1995-1996, 39-46.

34. Για τὴν ἐπίδραση τῆς Βίβλου στὸν παροιμιακὸ λόγὸ πολὺτιμὴ εἶναι ἡ ἀνέκδοτη διδασκαρική διατριβή: Δ.Σ. ΛΟΥΚΑΤΟΣ, *La Bible dans le parler proverbial du peuple grec*, Paris 1950 (βλ. καὶ *Η παροιμιολογικὴ καὶ παροιμιογραφικὴ ἐργογραφία τοῦ Δημητρίου Σ. Λουκάτου*, εἰσαγωγή-ἐπιμέλεια Α.Ν. ΔΟΥΛΑΒΕΡΑΣ, Αθήνα 1994, σ. 29-31). Βλ. ἐπίσης D. S. ΛΟΥΚΑΤΟΣ, «L'Évangile de St. Luc dans le parler proverbial du peuple grec», *Μνημόσυνον Σοφίας Αντωνιάδης*, Ἑλληνικὸ Ἰνστιτούτο Βενετίας 1974, σ. 41-57.

οὕτως ἀναπληρώσατε τὸν νόμον τοῦ Χριστοῦ (Λουκ. 7.41-16.5)

– ἀνδρὸς πονηροῦ φεῦγε συνοδείαν, αἰεὶ οὐδὲν χειρότερον τούτου, ὡς φησὶν Ὁμηρος ὁ σοφός³⁵.

XIV. <ΕΡΜΗΝΕΙΑ ΤΡΟΠΑΡΙΩΝ>³⁶, (φφ. 84-87^v).

- φ. 84 <τροπάριον κθ>
des. ... τετμημένῳ λόγῳ τὸ τέλος τοῦ τροπαρίου, ὁμολογῶ σοι τὰς ἁμαρτίας μου, Σῶτερ, ἴασαι καὶ ἐλέησόν με.
- Tit. inm. τροπάριον λ'
Ἠμάρτηκα ὑπὲρ πάντας ἀνθρώπους ... οἵκτειρον ὁ Θεὸς Σωτὴρ τὸ ποίημά σου.
- φ. 84 Inc. Τοῦτο δὴ ὑπερβο<λικ>όν ἐστιν. Οὐκ ἔστιν γὰρ ἁμαρτωλός.
- φ. 85 des. ... διὰ τῆς ἀφάτου ἀγαθότητος, ὅτι αὐτῷ πρέπει ἡ δόξα εἰς τοὺς αἰῶνας, ἀμήν:–
- Tit. inm. τροπάριον λα'
Ζάλη με τῶν κακῶν περιέχει, εὐσπλαχνε Κύριε ...
- φ. 85 Inc. Ὡσπερ ἡ θάλασσα αὕτη ἡ αἰσθητή, κυματουμένη
- φ. 86 des. ... ἐγὼ δὲ βοῶ σοί, Κύριε, βοήθει μοι τῇ ἀπιστίᾳ καὶ σῶσον με, ἀμήν.
- Tit. int. τροπάριον λβ'
Τὰ δάκρυα τῆς πόρνης οἰκτίρμων καὶ γὰρ προβάλλομαι ...
- Inc. Τοῦ τοιούτου δὴ τοῦ τροπαρίου ἡ ἔννοια ...
- φ. 87^v des. ... καὶ τοῖς δάκρυσι τούτοις πλύνομεν, βοῶντες καὶ λέγοντες· ἰλάσθητί, σωτήρ, τῇ εὐ<σπλαχνία σου>.
- φ. 88 Σημ. στο φ.88 ἡ σημείωση παρέχει ἓναν terminum ante quem για τὴ χρονολόγησι τοῦ χειρογράφου. Το κείμενο ἔχει ὡς ἐξῆς:

35. Πρβλ. Μ. ΤΖΙΑΤΖΙ-ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΙ, *Die Sprüche der Sieben Weisen zwei byzantinische Sammlungen. Einleitung, Text, Testimonien und Kommentar* [Beiträge zur Altertumskunde], Stuttgart und Leipzig 1994, σ. 404-405. Πρβλ. ὁ.π., σ. 162-163.

36. ΓΙΑ ΤΑ ΚΕΙΜΕΝΑ ΤΩΝ ΤΡΟΠΑΡΙΩΝ βλ. W. CHRIST / M. PARANIKAS, *Anthologia Graeca Carminum Christianorum*, Lipsiae 1871, σ. 149.

«εἰς ἔτος παλεῶ, 7151 [1643]³⁷ ἐν μηνὶ νοεμβρίου
εἰς τὰς 8 τὴν ἡμέρα τῶν ἀγγέλ(ων) ἡμέρα δευτέ-
ρα τὸ ἄργα [γενέθι τὸ παιδί]

- φ. 88^v [το σημείωμα επαναλαμβάνεται ως τη λέξη ἀγγέλ(ων)]
Στο φ. 88^v σχίτσα της προτομῆς του Χριστοῦ, δοκίμια
κονδυλίου και μονοκονδυλιά: ὁ ἱερομόναχος...

XV. <ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ ΚΑΙ ΠΡΩΤΟΤΥΠΟ ΑΠΟΣΠΑΣΜΑ>³⁸,
(φφ. 89-89^v).

- φ. 89 Inc. <μετάφραση>
Ὅταν τινὰς μὲ ἐπαινέι, δὲν πρέπει ἐγὼ νὰ πι-
στεύω τὰ λόγια του, ἀμὴ νὰ κρίνω ἐμαυτὸν μου
ποῖος εἶμαι ...
des. ... καὶ χαίρεται καὶ ἀγαλλιᾶσθαι ὅτι ὁ μισθὸς ἡμῶν
πολὺς ἐν τοῖς οὐρανοῖς.
<κείμενο>
» Inc. Ὅταν τις ἔπαινον προσφέρει οὐ χρὴ τοῖς ἐκείνου
πειθέσθαι λόγοις, ἀλλὰ ἐμαυτὸν ἀνακρίνειν
ὁποῖον εἶναι καὶ ὅτι οὐδεὶς τὴν πρώτην βαθμίδα
τῶν ἐπαίνων ...
des. ... προσήκει χάριτας αὐτῷ ὁμολογεῖν· ἐποίησε
γάρ μου τοῦ μακαριστοῦ ἄξιον τοῦ λέγοντος· «μα-
κάριοι ἐστὲ ὅταν ὀνειδίσωσιν ὑμᾶς καὶ διώξωσιν
ἐνεκεν ὁμοῦ καὶ χαίρεται καὶ ἀγαλλιᾶσθαι ὅτι ὁ
μισθὸς ἡμῶν πολὺς ἐν τοῖς οὐρανοῖς».
in marg. – «Ἡ χάρις τοῦ Κυρίου ἡμῶν – καὶ ἡ κοινωνία
τοῦ ἁγίου πνεύματος δεηθῶμεν» (Λειτουργία
Ιωάννου Χρυσοστόμου)
– «... καρδίας εὐχαριστήσωμεν τῷ ...» (ὁ.π.)
– «ὁ πολὺς ἐν αἰῶ<νι> αὐτοῦ καὶ μυστήριον ἁ-
παντων
ὁ Θεὸς ὁ Θεὸς ἡμῶν ὁ τὸν οὐράνιον ἄρτον
τὴν τροφὴν τοῦ παντὸς κόσμου τὸν

37. Ἡ χρῆση τοῦ παλαιοῦ τρόπου χρονολόγησιν (ἔστω με αραβικοὺς αριθμοὺς)
καὶ τὸ ἔτος 1643 εἶναι δυνατό νὰ θεωρηθῇ terminus ante quem γιὰ τὴν ἀντιγραφὴν
τοῦ χειρογράφου, περιορίζοντας τὰ χρονικὰ περιθώρια ἀντιγραφῆς (τοῦ πρώτου
ἀντιγραφέα) στὴ δεκαετία 1630-1640.

38. Τὸ κείμενο ἀποτελεῖ μεταφραστικὴ δοκιμὴ διδακτικῶν κειμένων ἠθικο-
πλαστικοῦ περιεχομένου τοῦ πρωτοτύπου.

- φ. 89^v Inc. Κύριον ἡμῶν Ἰησοῦν Χριστὸν ἑξαποστείλας».
 καιὶ ὁ Χριστὸς διδάσκει ἡμᾶς λέγων· μὴ φοβεῖσθαι
 ἀπὸ τῶν ἀποκτεινόντων τὸ σῶμα, τὴν δὲ ψυχὴν
 μὴ δυναμένων ἀποκτεῖναι ...
 des. ... καὶ ἀμφοτέρω ταῦτα ἐν ἐνὶ ὑπ[άρχειν...] <ἐν>
 θα δὴ καὶ αὐτὸς ὁ Χριστὸς τὸ συναμφοτέρον εἶχε:—
 — ὀνειδίζουσι σὲ τινὰς ... πληροφορημένος ὅτι
 εἶσαι ἀληθινὰ φιλόσοφος.
 — μέμφονται σὲ τινὲς ὡς εἰληφότα ... εἶναι σὲ ἀλη-
 θῇ φιλόσοφον.
 — Ταῖς πλέον φορὰς οἱ ὑποκλιτοί... ὁ αὐθέντης
 τοὺς, πλὴν κατὰ τὴν δυνάμιν τοὺς.
 — ὦδε πολλὰ τὸ ὑπάκουον ζηλοῖ... τῷ ἐκείνῳ βίῳ
 ὡς ἐφικτόν.
 — Νὰ ἡξεύρης ὅτι τὰ σφάλματα ... ὥσάν κάμνουν
 οἱ ζωγράφοι ὅπου ἐβλέπουν τὴν καλλίτερην
 εἰκόνα καὶ μιμοῦνται.
 — Ἰσθι τὰ μὲν τῶν ἰδιωτῶν παραπτώματα ... ἀρ-
 χέτυπον δίκην ζωγράφων πρὸ ὀφθαλμῶν αὐτοῦ
 ἔχει:—
 in marg. <ὁ λόγος σὰρξ ἐγένετο ἀναλογήσωμεν τὸν ἄπα-
 ντα βίον εἰς τοῦτίκ[κουων] <τοῦπήκοον> τῶν
 ἀπάν<των>.

XVI. <ΠΟΥΛΟΛΟΓΟΣ>³⁹, (φφ. 90-90^v).

- φ. 90 Inc. ἀετὸς ὁ μέγας βασιλεὺς...
 des. ... καὶ μόνον ἦλθες ἄτυχε, φοβέριστρον τοῦ γάμου
 (εκδ. I. ΤΣΑΒΑΡΗ, σ. 247, στ. 1-11· πρβλ. έκδ. St.
 KRAWCZYSKI, σ. 29, 30, στ. 1-11).
 φ. 90^v Inc. Στρέφετε ὁ κύκνος βλέπη τον ...
 des. ... καὶ ὁ καπηκάνος ἤρξατο ὑβρίζειν τὴν ὠτίδα
 (εκδ. I. ΤΣΑΒΑΡΗ, σ. 248-249, στ. 12-31· πρβλ. έκδ.
 St. KRAWCZYSKI, σ. 30-34, στ. 11-31)
 φ. 91 <ἀγραφο>

39. Για το κείμενο παραπέμπουμε στις εκδόσεις St. KRAWCZYSKI, 'Ο Πουλολό-
 γος, *Kritische Textausgabe mit Übersetzung sowie sprachlichen und sachlichen
 Erläuterungen*, [Berliner Byzantinistische Arbeiten. 22] Berlin 1960 και Ισ.
 ΤΣΑΒΑΡΗ, *Ο Πουλολόγος, κριτική έκδοση με εισαγωγή, σχόλια και λεξιλόγιο*,
 [Βυζαντινή και νεοελληνική Βιβλιοθήκη, 5] Αθήνα 1987.

- φ. 91^v Σημείωμα: † τῷ εὐσεβεστάτῳ καὶ θεοσεβάστῳ ἐν ἱερεῦ-
σι καὶ οἰκονόμῳ | κυρίῳ κυρίῳ Παναγιώτῃ τῷ ἡμετέρῳ
ἀρίστῳ φίλῳ | κ<αὶ> περιποθείτῳ ὑγιῶς:– (βλ. και ενό-
τητα XVIII). Εἰς Βελισδόνη infra alt.m. Εἰς Βελησδώνι.
Βλ. και σημ. 50 παρακάτω.
- φ. 92 Σημείωση: Κωνσταντίνου ἱερέως ἐκ τῆς χώρας Τρουβάτου.
Ολόκληρο το φ. 92 κοσμεῖ σχέδιο ολόσωμου ιπτάμενου
αγγέλου καθὼς και εστεμμένου βασιλέως που φέρει αυτο-
κρατορική στολή. Ακολουθεῖ στο φ. 92^v σχετικό κείμενο.

XVII. <ΠΟΙΗΜΑ ΑΝΩΝΥΜΟΥ>⁴⁰, (φφ. 92^v-93^v).

- Inc. Ἄναξ ἀνάκτων βασιλεῦ, ...
φ. 93^v des. ... ἱεραρχῶν ὁμήγουρις καὶ τῶν ἁγίων πάντων.
(χειρόγραφο Μ. Σινά 554 (1208): V. BENEŠEVIČ,
Catalogus, I, σ. 518.8)

XVIII. <ΕΠΙΣΤΟΛΗ ΠΡΟΣ ΙΕΡΕΑ>, (φ. 94).

- φ. 94 Inc. Εὐλαβέστατε καὶ εὐσεβέστατε, ἐν ἱερεῦσι ἄριστε ...
des. ... καὶ ἡ χάρις τοῦ Θεοῦ εἴη μετὰ τῆς σῆς ἀγιωσύ-
νης: – Ἰουλίου 7
- φ. 94^v Στο ἄνω ἀριστερό μέρος τοῦ ἀγραφοῦ φύλλου δύο
χερουβείμ κρατοῦν «εξαπτέρυγα»· στο κέντρο τοῦ
κύκλου η ἐπιγραφή «ἅγιος», «ἅγιος».

XVI. bis <ΠΟΥΛΟΛΟΓΟΣ>, (φ. 95).

- φ. 95 Inc. ὥς ἐγνώρισα, τοὺς χρόνους τοὺς ἡξεύρεις ...
des. ... παῶνι σαπροπόδαρο, φράγγε μὲ τὸ καπάκι,
ὁμοιάξεις ... (εκδ. I. ΤΣΑΒΑΡΗ, σ. 257-258, στ.
119-133· πρβλ. έκδ. St. KRAWCZYSKI, σ. 56-60,
στ. 119-133)

40. Το ποίημα παραδίδεται ἀπὸ το χειρόγραφο τῆς Μ. Σινά 554 (1208) φφ. 190^v-192 (βλ. V. BENEŠEVIČ, *Catalogus codicum manuscriptorum graecorum qui in monasterio sanctae Catharinae in Monte Sina asservantur*, I, *Codices manuscripti notabiliores bibliothecae monasterii Sinaitici ejusque metochii Cahirensis, ab archimadrita Porphyrio (Uspensio) descripti*, St. Petersburg [φωτ. ανατ. Hilderheim 1965], σ. 518. Με τὴν ἴδια ἀρχὴ βλ. τροπάριο «τοῦ Μαΐστορος [Ἰωάννου Κουκου-ζέλη]» στο βιβλίο: Γρ. ΣΤΑΘΗΣ, Ἡ δεκαπεντασύλλαβος Ὑμνογραφία ἐν τῇ βυ-ζαντινῇ μελοποιίᾳ καὶ ἔκδοσις τῶν κειμένων εἰς ἓν corpus [Ἰδρυμα Βυζαντινῆς Μουσικολογίας, Μελέται 1], Αθήναι 1977, σ. 252.

- [Στην αριστερή κάτω γωνία του φύλλου χέρι προτεταμένο προσφέρει άρτον]. Στο 95^ο αρχή δοκιμίου επιστολής.
 φ. 96 Κείμενο στρογγυλής γραφής, αρχή εγκυκλίου, πιθανώτατα μητροπολίτου, μορφής δοκιμίου καλάμου.
 φ. 96^ο άγραφο

XIX. <ΒΡΑΧΥ ΧΡΟΝΙΚΟ>⁴¹.

- φ. 97 Inc. "Όταν άπέρασεν ό άγαρινός από την άνατολήν εις την ... τόν πρώτον έπέρασεν εις έτος ζωιά [1303] ... μετά ταύτα ό γελτιρίμ μπαγιαζήτης έτει ιδ' ... μετά ταύτα ό σουλημάνος έβασίλευσεν εις έτος ζρκή [1620] μήν άπρίλιος εις τās δ'.
- des. ... ό μουράτης χρόνους ζ' μετά τουτον ό μοάμετ.
 Inc. και ώφθη και έφάνη σιτοδότης ...
 des. ... νά μήν πάθομεν τὰ όμοιά της.
- φ. 97^ο – Πρόχειρη αντιγραφή κειμένου από την Ιστορία Ιωσήφ και Παρθενίου του Σοφού (ΚΥΡΙΑΚΟΥ, σ. 82)
 – Επίσης σχέδιο δύο κορακιών που στρέφουν το ράμφος προς κεφαλή φιδιού.

XX. <ΧΡΗΣΜΟΙ ΤΟΥ ΛΕΟΝΤΟΣ ΣΟΦΟΥ>⁴², (φφ. 98-106).

- φ. 98 Άνω ώα σημείωση: «έκ τυφλωμένου άνθηβόλου έγράψαμεν αύτά».

41. Για το σημείωμα αυτό η Κ. ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Οι ιστορημένοι χρησμοί του Λέοντος ζ' του Σοφού, χειρόγραφη παράδοση και εκδόσεις κατά τους ιε'-ιθ' αιώνες*, [Σύλλογος προς διάδοσιν ωφελίμων βιβλίων. 54] Αθήναι 1995, σ. 82, παρατηρεί ότι οι «αναφορές στους τούρκους σουλτάνους από τον Μωάμεθ Β' τον Πορθητή, μέχρι και τον Μωάμεθ Δ' (1648-1687), γεγονός που αποτελεί ένδειξη για την χρονολόγηση του χρησμολογίου στη δεύτερη πεντηκονταετία του ιζ' αιώνα». Δεν αποκλείεται το σημείωμα αυτό, καθώς ακολουθεί το άγραφο φ. 96^ο και προηγείται από το επίσης άγραφο αρχικό και μεταγενέστερο πλαγιόγραφο απόσπασμα κείμενο της «Ιστορίας Ιωσήφ και Παρθενίου του Σοφού» με την ημιτελή διακόσμηση, να μη σχετίζεται με το κείμενο του ιστορημένου κειμένου των «Χρησμών του Λέοντος ζ' του Σοφού» που ακολουθεί στο φ. 98 κε.

42. Για τους Χρησμούς του Λέοντος ζ' του Σοφού, βλ. Κ. ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Οι ιστορημένοι χρησμοί, ό.π.*. Βλ. ακόμη J. VEREecken / L. HADERMAN-MISGUSH, *Les oracles Léon le Sage illustrés par George Klonzas*, Βενετία 2000. Χρήσιμες παραμένουν ακόμη οι μελέτες : Ν. Α. ΒΕΗΣ, «Περί του ιστορημένου χρησμολογίου της Κρατικής Βιβλιοθήκης του Βερολίνου (Codex Graecus fol. 62-297) και του Θρύλου του Μαρμαρωμένου βασιλιά», *Byzantinisch Neugriechische Jahrbücher*, 13, 1936-1937, 203-244 λζ', έκδ.

1. Tit. «Και ἄρωγούς» (N.A. ΒΕΗΣ, *BNJ*, 13, 228).
 Inc. *Τὴν ἐχθροποιὸν ἔνδοθεν ...*
 des. ... βρώμα κοράκων (cf. ΚΥΡΙΑΚΟΥ, σ. 181).
 * Eικ. παράσταση ὀφείως ἐν μέσω ἀντιμετώπων κοράκων.
 φ. 98^v Tit. «Μετάνοια» (N.A. ΒΕΗΣ, *BNJ*, 13, 229).
 2. Inc. *Διετὸν τὸ τρίτον ...*
 des. ... τὴν μονάδα καὶ τέλος (cf. ΚΥΡΙΑΚΟΥ, σ. 181-182)
 Eικ. παράσταση μονοκεφάλου αετοῦ με ἀναπεπτυγ-
 μένες πτέρυγες.
 φ. 99 Tit. «μοναρχία» (N.A. ΒΕΗΣ, *BNJ* 13, 229)
 3. Inc. *Καὶ θρασὺς ὡς μάλιστα ...*
 des. ... ἄτερ ἡνίων φιλίαν (cf. ΚΥΡΙΑΚΟΥ, σ. 182)
 Eικ. ἀνθρώπινης μορφῆς καὶ υπερειπταμένου μονόκερου.
 φ. 99^v Tit. «ἔπαρσις» (N.A. ΒΕΗΣ, *BNJ*, 13, σ. 231)
 4. Inc. *Ὅρα γοῦν πάλιν...*
 des. ... τὰ πάλαι συνηγμένα (ΚΥΡΙΑΚΟΥ, σ. 182)
 Eικ. κεφαλὴ ἀνδρός σαρικοφόρου.
 φ. 100 Tit. «Σύγχυσις» (cf. N.A. ΒΕΗΣ, *BNJ*, 13, σ. 231)
 5. Inc. *Οὗτος πέλων τέταρτος ...*
 des. ... καὶ δρέπανον αὐτὸ γέ (ΚΥΡΙΑΚΟΥ, ὁ.π.)
 Eικ. Μορφὴ βασιλέως στεφηφόρου που κρατᾷ στο
 ἀριστερὸ χεῖρι δρέπανον καὶ στο δεξιὸ στέλεχος με
 κάλυκα ἀνθους· ἡμίσωμος ιπτάμενος ἄγγελος
 ἄνω ἀναλαμβάνει τὸ στέμμα τοῦ αυτοκράτορος.
 φ. 100^v Tit. «Τομή» (N.A. ΒΕΗΣ, *BNJ*, 13, σ. 231)
 6. Inc. *Ἦ βοῦς δὲ πέμπτον...*
 des. ... ἀρετῶν ἀγγέλων πλέον (ΚΥΡΙΑΚΟΥ, σ. 183)
 Eικ. Δύο κεφαλές νεαρῶν μορφῶν (ἀγγέλων) καὶ κατὰ
 πλάτος παράσταση βοός.
 φ. 101 Tit. «Μελισμός» (N.A. ΒΕΗΣ, *BNJ*, 13, σ. 232)
 7. Inc. *Ἄλλη τις ἄρκτος ...*
 des. ... γράφετε τῆς ἐσχάτης (ΚΥΡΙΑΚΟΥ, ὁ.π.)
 Eικ. Ἄρκτος σὲ ἡμιόρθια στάση θηλάζει τὰ τρία νεο-
 γέννητά της.

A. Δ. ΚΟΜΙΝΗΣ, «Παρατηρήσεις εἰς τοὺς χρησμοὺς Λέοντος τοῦ Σοφοῦ», *Ἐπιστημο-
 νικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν*, 30, 1960-61,
 398-412 καὶ Μ. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗ, «Παρατηρήσεις σὲ ἀγνωστο χρησμολόγιο τοῦ Γεωργίου
 Κλόντζα», *Θυμιάμα στη μνήμη τῆς Λασκαρίνας Μπούρα*, Μουσεῖο Μπενάκη, Ἀθῆνα
 1994, σ. 51-60.

- φ. 101^v Tit. «Αἶμα» (N.A. BEHΣ, BNJ, 13, σ. 232)
 8. Inc. Αἶ, αἶ, τάλαινα ...
 des. ... μυστίλουσα τὰ τούτου μέλη (ΚΥΡΙΑΚΟΥ, ό.π.)
 Eικ. Τειχισμένη πόλη κυκλοτερής, με εξέχοντες των επάλξεων δύο τρούλους και αντιστοιχώς δύο τριγωνοειδή καμπαναριά, πύλη ανοιχτή, τοξοειδής με άνω απόληξη σχήματος ημισελήνου. Από τη σχηματική περιφερειακή τάφρο το αίμα τινάσσεται σε χαρακτηριστική λεκάνη με πόδιο, στην οποία εικονίζεται τετμημένη κεφαλή στον τύπο του Τιμίου Προδρόμου.
- φ. 102 Tit. «Εὐχαριστία» (N.A. BEHΣ, BNJ, 13, σ. 233)
 9. Inc. Τὴν ἀλωπεκὴν ὑποκριθεῖς ...
 des. ... Ἐν τῷ τέλει τοῦ σκήπτρου... (ΚΥΡΙΑΚΟΥ, σ. 183-184)
 Eικ. Σχέδιο ελαφοειδούς τεταμένου σε άλμα ζώου στα πλευρά του οποίου καρφώνονται στο ίδιο σημείο τρία κοντάρια που φέρουν τρεις ένσταυρες σημαίες στο ύψος της λογχοειδούς απόληξής τους. Ανάμεσα στους ιστούς, που οι δύο σχηματίζουν γωνία διχοτομημένη από τον τρίτο, γράφεται ο στίχος: «των δύο δερνόντων, ο τρίτος πρώτος».
- φ. 102^v Tit. «Ἐξουσία» (N.A. BEHΣ, BNJ, 13, 234)
 10. Inc. Οὐαί σου, πόλις ἐπτάλοφε ...
 des. ... καὶ ἐν τῷ ὑψίστῳ βλασφημήσει (ΚΥΡΙΑΚΟΥ, ό.π.)
 Eικ. Παράσταση θρόνου με διπλό ερεισίνωτο, υποπόδιο και μικρότερο συνεχόμενο κάθισμα με φόντο τιάρας. Καρπός «δρεπανωτών» δακτύλων εμφανίζεται ν' αρπάζει τον ερεισίχειρα στο μέσον του θρόνου, ενώ κάτω αριστερά εικονίζεται ως σφιχτή γροθιά.
- φ. 103 Tit. «Μοναρχία» (N.A. BEHΣ, BNJ, 13, σ. 234)
 11. Inc. Ἰωάννης, Ἰσαάκιος ...
 des. ... ἐπώνυμος Μεναχεὶμ (ΚΥΡΙΑΚΟΥ, ό.π.)
 Eικ. Επαναλαμβάνεται η παράσταση του μονόκερου (βλ. φ. 99).
- φ. 103^v Tit. «Εὐσέβεια» (N.A. BEHΣ, BNJ, 13, σ. 234)
 12. Inc. Τὴν πέτραν οἰκῶν ...
 des. ... ὀδευσον εἰς γῆν πυθμένα (ΚΥΡΙΑΚΟΥ, ό.π.)
 Eικ. Στο κέντρο μορφή ημίγυμνου με ιμάτιο κάθετα σε σκαμνίον και πατά σε υποπόδιο· με το αριστερό ακουμπά τα δάκτυλα στον κρόταφο, ενώ ο βραχίο-

- νας στο δεξί υποβαστάζει την άκρη του ματιού. Δεξιά φιλόλιγνη γυναικεία μορφή με μακρύ φόρεμα έχει τα χέρια σταυρωμένα στο στήθος. Επάνω τα σύμβολα του ηλίου και της σελήνης.
- φ. 104 Tit. «Ευλόβεια» (N.A. ΒΕΗΣ, BNJ, 13, σ. 235)
13. Inc. 'Ο νεκρός ἤδη ...
des. ... μνηόκρανον, μείλιχον (ΚΥΡΙΑΚΟΥ, σ. 184-185)
Eικ. Γνωστή παράσταση νεκρού σαβανωμένου βασιλέα που μεταφέρεται στις πλάτες δύο αντίνωτων αρκουδιών. Προηγείται φτερωτό που οδηγεί και πάνω ιπτάμενος διαγωνίως άγγελος κρατεί το στέμμα του αυτοκράτορα. Χαρακτηριστικά είναι τα σταυρόμορφα σύμβολα αριστερά και τα συνοδευτικά τους γράμματα (αριστερά και δεξιά).
- φ. 104^v Tit. «Προτίμησις» (N.A. ΒΕΗΣ, BNJ, 13, σ. 238)
14. Inc. Ἴδοὺ πάλιν ἄνθρωπος ...
des. ... ὕπεισιν νεκρὸς τὴν πέτραν (ΚΥΡΙΑΚΟΥ, σ. 185)
Eικ. Ολόσωμος αυτοκράτορας, ένστολος κρατεί σκήπτρο και φέρει τριγωνόμορφο στέμμα.
- φ. 105 Tit. «Προ(σ)χείρισις» (N.A. ΒΕΗΣ, BNJ, 13, σ. 240)
15. Inc. Δέξου τὸ δῶρον ...
des. ... ἐν ἑσοὶ γὰρ τέλος (ΚΥΡΙΑΚΟΥ, σ. 185-186)
Eικ. Αρχάγγελος, με αυτοκρατορική στολή και τις πτέρυγες συμμετρικά ανοιχτές, κρατεί με το δεξί χέρι το κράνος (στέμμα;) του βασιλέως. Αποτύπωμα (ποτισμένο σχέδιο) της εικόνας αντίστροφο υπάρχει στο άγραφο φύλλο 105^v.
- φ. 106 Tit. [δεν υπάρχει] (N.A. ΒΕΗΣ, BNJ, 13, σ. 240)
16. Inc. Καλοῦ βίου τέτευχας ...
des. ... τῆς ἄνω κληρουχίας (ΚΥΡΙΑΚΟΥ, σ. 186)
Eικ. Αριστερά ο βασιλεύς πατά σε ύφασμα και κρατεί σκήπτρο. Έχει την διάλιθη ταινία χιαστί και το στέμμα του μορφή αντεστραμμένου πήλινου σκεύους. Δεξιά όρθια μορφή ιεράρχου που πατά σε υποπόδιο και κρατεί με το αριστερό, καλυμμένο με το ιμάτιό του, χέρι ευαγγέλιο, ενώ με το δεξί εγχειρίζει σκεύος στον αυτοκράτορα. Ο ιερωμένος φορεί οξύληκτο κάλυμμα κεφαλής. [Στο φ. 106 τελειώνει το κείμενο των χρησμών] και στα φφ. 106^v-110 υπάρχουν διάφορα μικρότερα κείμενα].

- φ. 106^v <ΕΤΕΡΑ [ΛΕΟΝΤΟΣ ΣΟΦΟΥ]>, (φφ. 106^v-107).
 Inc. καὶ δὲ θῆτα καὶ δὲ κάππα⁴³
 καὶ δὲ πόλεμον τὸν ἔχουν ...
- φ. 107 des. ... καὶ ἄλλον πλέον δὲν σᾶς λέγω (N.A. ΒΕΗΣ, BNJ, 13, σ. 227-228)
- φ. 108 Σημείωμα σε αραβική γραφή⁴⁴.
- φ. 108^v <ΠΡΟΦΗΤΕΙΕΣ>.
 Inc. γράμματα ὁποῦ εὐρέθησαν γεγραμμένα, εἰς τοῦ
 ἁγίου Διονυσίου τὸ μνήμα ...
 [το φ. 109 εξέπεσε]
- φ. 110 des. ... εἰς μίαν πίστην καὶ εἰς ἓναν {κ}αρνὶ ποιμαίνει
 ὑποταγὴν καὶ ἓναν βασιλέαν.
 [Καταγράφονται «εἰς ἔτους ζρκθ'... ζρλ'... ζρλβ'...
 ζρλγ'... ζρλδ'... ζρλε' ... ζρλς' ... ζρλη' χρόνους» (1620,
 1621, 1622, 1623, 1624, 1625, 1626, 1627) διάφορες
 «προφητείες» της εποχής⁴⁵. (cf N.A. ΒΕΗΣ, BNJ 13, σ.
 221-222)]

XXI. ΠΕΡΙ ΤΟΥ ΚΑΛΟΥΜΕΝΟΥ ΠΤΩΧΟΥ ΚΑΙ ΕΚΛΕΚΤΟΥ ΒΑΣΙΛΕΩΣ⁴⁶

(Στο χειρόγραφο το κείμενο της επιγραφής είναι μικρογράμματο
 ως αρχή του κειμένου), (φφ. 110^v-114).

43. Για το κείμενο, εκτός από την έκδοση του Βέη βλ. και E. TRAPP, «Vulgärorakel aus Wiener Handschriften», *Ακροθίνια Sodalium Seminarii Bizantini Vindobonensis Herberto Hunger oblata*, Wien 1964, σ. 83-120.

44. Η Τουρκική γλώσσα σε αρχαία οθωμανικά.

45. Η φράση «του ἁγίου Διονυσίου το μνήμα» παραπέμπει σε ανάλογες δια-
 τυπώσεις προκειμένου για χρησμούς, όπως πχ. το κείμενο του ρώσου περιηγητή
 μοναχού Αντωνίου που μας πληροφορεί ότι ο Λέων ο Σοφός είδε και αποκρυπτογρά-
 φησε μυστικούς συμβολισμούς στον τάφο του Προφήτη Δανιήλ στην Κωνσταντινού-
 πολη (βλ. C. MANGO, *The Legend of Leo the Wise*, *Zbornik Radova Vizantološkog Instituta*, 6, 1960, 71· πρβλ. Κ. ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Οι ιστορημένοι χρησμοί*, σ. 78). Δημι-
 ουργός χρησμών φέρεται και ο γνωστός ζωγράφος Διονύσιος ο εκ Φουρνά (N.A.
 ΒΕΗΣ, ό.π., σ. 244 κθ'), αποκλείεται όμως η σύγχυση του «ἁγίου Διονυσίου» με το
 όνομα του Αγραφιώτη εκ Φουρνά Διονυσίου, επειδή οι χρονολογικές ενδείξεις
 (έως το έτος 1627) του σημειώματος αναφέρονται σε πολύ προγενέστερη χρονική
 περίοδο.

46. Για τον θρύλο βλ. Κ. KRUMBACHER, *Ιστορία τῆς βυζαντινῆς λογοτεχνίας*,
 μτφρ. Γ. ΣΩΤΗΡΙΑΔΗΣ, II, Αθήναι 1904 (φωτ. ανατ. Αθήναι 1964), σ. 444, §360,6·
 πρβλ. N.A. ΒΕΗΣ, ό.π., σ. 242. Βλ. επίσης Κ. ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Οι ιστορημένοι χρησμοί*,
 passim. Για το θέμα βλ. στη συνέχεια της εργασίας.

- φ. 110^v Inc. τοῦ γνωστοῦ καὶ ἀναγνώστου, τοῦ κατοικοῦντος ἐν τῇ πρώτῃ ἄκρῃ τῆς Βυζαντίδος ἀληθινὸς βασιλεύς, ὃς κατοικεῖ ἐν ὑγρῷ τόπῳ ...
- φ. 114^v des. ... καὶ οὕτως ἄξουσι ἐν τῷ παλατίῳ νυκτὸς καὶ ἀλλοιωθῆσεται τὰ σημεῖα ὁδηγήσουσιν αὐτὸν καὶ δυὸ ἄγγελοι ἐν ὁμοιώματι ἀνθρώπων λευκοφόρων ... (Π.Α. ΣΤΕΦΑΝΙΔΗΣ, Συλλογὴ διαφόρων προρρήσεων, σ. 133-138)
- φ. 115 <ΣΥΝΤΑΓΟΛΟΓΙΑ ΙΑΤΡΟΣΟΦΙΩΝ>⁴⁷
- Inc. σκίβια, τ' ἀλελίσφακον, ἐλένιου, ἀντίξ, σαβίνα ...
- des. ...καπίλ:- γέρβα μπλάνκα, τὸ ἀψίνθιον.
[δοκίμιον σχεδίου προσώπου]
- φ. 115^v Στην ἀγραφή επιφάνεια τοῦ φύλλου σχεδιάζεται (ατέχνως) μορφὴ δεομένου (αγίου;) που φέρει στικτὸ φωτοστέφανο. Στὸ στήθος τοῦ ἡ επιγραφή: ὁ ἀλέξιος. Πάνω αριστερά: † τὸ κοινόν τῆς τριάδος καὶ εὐνοία. Στὸ μέσον αριστερά: † ἐπὶ τῆς θείας φυλακῆς | ὁ θεηγόρος ἀβακούμ.
- φ. 116 <ΓΙΑΤΡΟΣΟΦΙ>
- Inc. μετ' ὕδατος, εἴτα κοπάνισον καὶ θέττε ἄλλο ...
- des. ... ἡ μολόχαν βρασμένην μετὰ σάκχαρος θέττε ἄνω εἰς τὸ πάθος.
- φ. 116^v ἀγραφο.

XXII. <ΙΑΤΡΟΣΟΦΙΚΟΝ>, (φφ. 117-120^v).

- φ. 117 Σημείωμα: Καὶ τοῦτο πρὸς τοῖς ἄλλοις κτῆμα ἦν Στεριανοῦ τοῦ ἱερόπαιδος καὶ τῶν | φίλων:-
- φ. 117 1. Tit. ἀντίδοτος πάνυ θαυμαστὴ πρὸς βηχικὰ πάθη.
- φ. 117^v 2. Tit. ἀντίδοτος ποδαλγικὴ κατὰ πάντα πεπειραμένη λαμβανομένη ἐπὶ ἐνιαυτόν.
- » 3. Tit. ἀντίδοτος ἢ λεγομένη μικρὰ πάνυ οὔσα καλὴ καὶ ὠφέλιμος καὶ εἰς βηχικὰ πάθη καὶ καλλίστη εἰς τοὺς βήχοντας ἀπὸ τοὺς πνεύμονας.
- » 4. Tit. ἀντίδοτος ἢ ἀναγκαῖα πρὸς ποδαλγικοὺς

47. Ἡ δυσκολία ἀπόδοσης των κειμένων των ιατροσοφίων, εἰάν δεν εἶναι επώ-
νυμες συλλογές, εἶναι τεράστια εξαιτίας τοῦ πλήθους των λαϊκῶν αὐτῶν συνταγῶν
(βλ. παρακάτω, σημ. 49)· πρβλ. καὶ Κ. KRUMBACHER, Ἱστορία τῆς βυζαντινῆς λο-
γοτεχνίας, III, σ. 235-236. Βλ. καὶ παρακάτω, σημ. 49.

- καὶ ἀρθριτικούς καὶ πρὸς πᾶσαν κάκωσιν
σώματος καὶ πρὸς νεφριτικὴν διάθεσιν.
φ. 118 5. Tit. Ἦ δι' εὐκόρου, ἥ τις ὠφελεῖ πρὸς δυσου-
ρίαν καὶ λιθιῶντα.
» 6. Tit. ἔμπλαστρον εἰς λάβωμα δεδεμένον.
» 7. Tit. Εἰς ἐντὸς κύλας καὶ κυλίτας ἄνδρας καὶ ἐπὶ
τὰ ἀνακόλυβα.
φ. 118^v 8. Tit. Εἰς κασίδα καὶ εἰς ἄλλα σπυριὰ πού εὐγαί-
νουν εἰς τὴν κεφαλὴν τοῦ ἀνθρώπου.
» 9. Tit. Ἔτερον εἰς κασίδα.
φ. 119 10. Tit. Εἰς τῶν ὀμματίων, εἰς τὰ δόντια, εἰς τὸ κε-
φάλι καὶ εἰς τὴν μύτην ἢ οὐλοθεραπευτική.
φ. 119^v 11. Tit. Ματζιούνιν διὰ τὸν βήχα.
» 12. Tit. Σκευασία ἑτέρα ὅταν ρεματίζουν ἢ κεφαλὴ
καὶ τὰ δόντια καὶ ἡ μύτη.
φ. 120 13. Tit. ἑτέρα θαυματουργικὴ ἰσχυροτέρα τῶν προ-
ειρημένων.
» 14. Tit. ἀντίδοτος πρὸς λιθιῶντας θαυμαστὸ καὶ μὴ
ἀπιστήσης ὃ λέγω.
» 15. Tit. ἑτέρα πρὸς λιθιῶντας, ἥνπερ θέλης δοκιμά-
σαι.
φ. 120^v 16. Tit. ἑτέρα θαυματουργικὴ ἀπορρίπτουσα τοὺς
ἐν τῇ κύστῃ λίθους.
» 17. Tit. Ἦ διὰ τοῦ τραγείου αἵματος ὠφελεῖ καὶ
αὕτη πρὸς κεφαλὴν καὶ πρὸς λιθιῶντας καὶ
πρὸς στραγγουριῶντας ἠνωμένους αὐθωρὸν
τοὺς λίθους ἀποκαθίστασι, λύει δὲ καὶ τοὺς
ἐν τῇ κύστῃ παντοίους λίθους ...

[Ἡ διάκριση των συνταγών στο συνεχές κείμενο γίνεται με
πρόταξη του γραφέα, συνήθως, του σημείου του σταυροῦ
(†)].

XXIII. <ΚΕΙΜΕΝΑ ΜΑΓΙΚΟΥ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟΥ>⁴⁸, (φφ. 121-125^v).

- φ. 121 1. Tit. «Εὐχὴ τοῦ Κρόνου»

48. Για το κείμενο μαγικού περιεχομένου βλ. τώρα Βερναρδάκειος μαγικός
κώδικας. *Εισαγωγήον της Μαγείας της πάλαι ποτέ*, έκδ. Μ. ΠΑΠΑΘΩΜΟΠΟΥΛΟΣ, σχό-
λια Μ. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ [Πραγματεία της Ακαδημίας Αθηνών, τόμ. 61 (2006)], Αθήναι
2006, σ. 11-25.

		Inc	Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν ὁ μέγας ἐν τοῖς ὑψίστοις...
		des.	... εἰς τὴν ὥραν ἐτούτην ὅπου προχειρίζομεν νὰ γένη ἀληθῶς. (Μ. ΠΑΠΑΘΩΜΟΠΟΥΛΟΣ, Βερναρδάκειος, σ. 304)
»	2.	Tit.	«Εὐχὴ τοῦ Ζηνὸς» (ὁ.π., σ. 307-308)
		Inc.	Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν ὁ μέγας καὶ ἰσχυρὸς καὶ ἀνεξιχνίαστος...
		des.	... εἰς τὴν πράξιν μου ταύτην ἣν ἐθέλω ποιήσῃς ἀμήν.
»	3.	Tit.	«Εὐχὴ τοῦ Ἄρη» (ὁ.π., σ. 307)
		Inc.	Ὁ θεὸς ἡμῶν ὁ φοβερός, ὁ ἀδιήγητος ...
φ. 121 ^v		des.	... καὶ ὅλην σου τὴν ἐνέργειαν εἰς αὐτὴν μου τὴν πράξιν, ἀμήν.
	4.	Tit.	«Εὐχὴ τοῦ Ἡλίου τοῦ πλανήτη, καλὴ εἰς κρίσιν εἰς ἀφέντην, εἰς βασιλέα, εἰς ἀγάπην»
		Inc.	Βασιλεῦ τῶν βασιλευόντων καὶ κύριε τῶν κυριευόντων ...
		des.	... ἐν ταύτῃ μου τῇ δουλείᾳ ὅπερ ἐγὼ ποιήσω (ὁ.π., σ. 306-307)
φ. 121 ^v	5.	Tit.	«Εὐχὴ τῆς Ἀφροδίτης» (ὁ.π., σ. 302-303)
		Inc.	Ὁ Θεὸς ὁ μόνος ἀγαθός, ἀνεξιχνίαστος ...
φ. 122		des.	... νὰ μὲ ὑπακούσης καὶ νὰ μὲ συνδράμῃς εἰς τὴν ἐνέργειάν μου ταύτην.
»	6.	Tit.	«Εὐχὴ τοῦ Ἑρμοῦ» (ὁ.π., σ. 305)
		Inc.	Ἐν ὀνόματι τοῦ παναγάθου Θεοῦ ...
φ. 122 ^v		des.	...καὶ τὴν ἐνέργειάν σου εἰς τὴν πράξιν ταύτην, ἣν ἐθέλω ποιῆσαι, ἀμήν.
»	7.	Tit.	«Εὐχὴ τῆς Σελήνης» (ὁ.π., σ. 304)
		Inc.	Δέσποτα Κύριε, ὁ δεσπότης ζῶντας καὶ νεκρούς ...
		des.	... εἰς τὴν δουλείαν τὴν ἣν θέλω ποιῆσαι, ἀμήν.
»			<ΖΩΔΙΑ> (cf ὁ.π., σ. 55-56 καὶ 59-60)
»		Tit.	«ὅταν θέλῃ τις κατορθῶσαι δουλείαν νὰ συμφωνήσῃ κατὰ τὰ ζῶδια καὶ γίνεται εὐκόλα.
		Υ	— ὁ Κριὸς ἔχει τὸ παπίλον...
		Ϡ	— ἔχει τὸν λαόν, τὸ καστροζούριον ...
φ. 123		Η	— ἔχει τὸ βούρκανον, τὴν ἀρμενίαν ...
		Θ	— ἔχει τὴν Ἀρμενίαν τὴν μικρὴν ...

- Ω — Ἐχει τὴν ἄκραν τῆς Ἀρμενίας, τῆς Ἀλανίας
 ...
 ς — Ἐχει τὸ χιᾶμιν, τὸ φῶς ὁρατόν ...
 Ω — Ἐχει τὸ Ρούβιν ὅλον καὶ τίποτε ἀπὸ τὴν
 Φραγγίαν ...
 № — Ἐχει τὸ Πετιάν, τὸ χιαμανίν ...
 № — μετέχει τὸ Ῥα... μὲ τὸν σπάνην ...
 № — Ἐχει τὸ ἀπάσχη ...
 φ. 123^v ≡ — Ἐχει τὸν κουφᾶν ὅλον ...
 ∞ — Ἐχαμεν τὸν παρισινόν ...
 φ. 124 Tit. «Περὶ τοῦ συνάξαι πνεῦμα καὶ ἐρωτῆσαι
 αὐτὰ»
 Inc. Ἐπαρον πίνακα καθαρόν...
 des. ... καὶ ἐρώτησέν τον καὶ ὅτι θέλεις καὶ μάθης
 τὸ ἀληθές (cf. Μ. ΠΑΠΑΘΩΜΟΠΟΥΛΟΣ, ὁ.π.).
 » Tit. «ἕτερον»
 Inc. Ἐπαρον νερόν ἀνατολικόν, ἀνυπόστροφον...
 φ. 124^v des. ... ζεντιανήλ, βελτοχάρ, χασατιὰν καὶ οὕτω
 ὑπηγαίνω:—
 » Tit. «ἕτερον»
 Inc. Πρέπει νὰ εὖρης παιδίον μικρόν, παρθένον,
 χρονῶν ὀκτώ ...
 des. ... καὶ χάραξε τὸν κύκλον καὶ ταῖς πεντάλ-
 φαις, καὶ δός τους ἀπόλυσιν:—
 » Tit. «ἕτερον»
 Inc. Ἐλθωμεν ὑμεῖς εἰς τὴν ἐκκλησίαν καὶ στά-
 σου ὅλη μέρα παστρικός ἀπὸ πᾶσαν ἁμαρ-
 τίαν καὶ ὅταν νυκτώσει ...
 des. ... εἰσάκουσόν μου, Κύριε, καθὼς ἀξιώθην ὁ
 Μωυσῆς τοῦ ἁγίου πνεύματος.
 φ. 126 <ΠΩΣ ΝΑ ΠΙΑΣΕΙ ΠΑΙΔΙ>
 Inc. ... κι ἂς κάμουν ἓνα ἡμερονύκτιον καὶ τότε
 ἂς τὰ εὐγάλη καὶ ἂς κοιμηθεῖ μὲ τὸν ἄνδρα
 τῆς καὶ ἐγκαστρώνεται ... (cf. Μ. ΠΑΠΑΘΩ-
 ΜΟΠΟΥΛΟΣ, ὁ.π., σ. 162-163, 164-165)
 des. ... ἂς τὰ ἀνακατώσει καλὰ καὶ ἂς τὰ βάλῃ
 εἰς τὴν μήτραν τῆς νὰ σταθοῦν ὡσάν καὶ
 ταῖς ἄλλαις φοραῖς καὶ ὡσάν τὰ εὐγάλη ἂς
 κοιμηθῇ μὲ τὸν ἄνδρα τῆς καὶ παρευθὺς
 ἐγκαστρώνεται. [το φ. 126^v εἶναι ἀγγραφο]

XXIV. <ΓΙΑΤΡΟΣΟΦΙΑ>⁴⁹, (φφ. 127-130).

- φ. 127 Inc. Ἐτερον φάρμακον καθαρτήριον, ποιουῖν πρὸς
ὀφθαλμίαν, ἐπιληψίαν ...
- φ. 130 des. ... τὸ καθεζόμενον καὶ ὑφαῖνον ἐπὶ τὸ τηρεῖν τὰς
ἵνας, καλῶς ποιεῖ δεσμούς καὶ ῥάπτει καὶ περι-
ποιεῖται μόνον ἀριστερῶ βραχίονι.
[Στην ενότητα περιέχονται 25 συνταγές. Το φ. 131^v εἶναι
ἀγγραφο· μόνο η λέξη φαλάκρ<α> γράφεται στη μέση].

XXV. <ΜΕΓΑΛΗ ΣΥΛΛΟΓΗ ΙΑΤΡΟΣΟΦΙΩΝ>, (φφ. 131-159^v).

- φ. 131 Inc. ... ροδόμελι καθαρτικὸν τοῖς ἀρρώστοις ταΐζου-
σι...
- des. ... καὶ ξήρανον τὰ σῦκα, ἐπὶ δὲ τοῖς ἀρρώστοις δι-
δου.
- [Ἡ ενότητα αὐτή περιλαμβάνει 143 συνταγές. Στο φ. 160
ο γραφέας σχεδιάζει δύο πρόσωπα καὶ γράφει διάφορες
(καὶ αδιάφορες) σημειώσεις.]

XXVI. <ΠΩΡΙΚΟΛΟΓΟΣ>, (φφ. 161-161^v).

- φ. 161 Inc. βασιλεύοντος τοῦ πανενδοξωτάτου κυδωνίου...
- φ. 161^v des. ... καὶ λέγει πρὸς τὸν βασιλέα μετὰ χολῆς δριμυ-
τάτης. (ἐκδ. Helma WINTERWERB, σ. 139, 1-141,
58)

XXVII. <ΓΙΑΤΡΟΣΟΦΙΑ>, (φφ. 162-165^v).

- φ. 162 Tit. «ἀλοιφαῖς ἀρμόζουσαις εἰς τὴν κάθε πληγὴν»
- Inc. μαστίχη καὶ λιβάνι ...

49. Χρησιμοποιῶ τον ὅρο «γιατροσόφι(α)» γιὰ ἀδέσποτα λαϊκώτροπα κείμε-
να, ἐνῶ γιὰ τις συγκροτημένες συλλογές που συνδέονται με ἐπώνυμους δημιουρ-
γοὺς γίνεται χρῆση καὶ του ὀρου «ἱατροσόφιον». Ἡ ταῦτιση των κειμένων εἶναι
μια υπόθεση πολὺ δύσκολη. Ωστόσο, ἡ ἐρευνα προχωρεῖ με σταθερά βήματα τα
τελευταία χρόνια: βλ. Γ. ΚΑΡΑΣ, *Οἱ Επιστήμες στὴν Τουρκοκρατία, Χειρόγραφα
καὶ ἐντυπα*, Γ', *Οἱ Επιστήμες τῆς ζωῆς* [Κέντρον Νεοελληνικῶν Ερευνῶν Ε.Ι.Ε., 48],
Αθήνα 1994, σ. 160-329· βλ. ἐπίσης Α. ΤΣΕΛΙΚΑΣ, «Τὰ ἐλληνικά γιατροσόφια: μια
περιφρονημένη κατηγορία χειρογράφων», *Ἱατρικά Βυζαντινά χειρόγραφα*, επιμ.
Θ. ΔΙΑΜΑΝΤΟΠΟΥΛΟΣ, Αθήνα 1995, σ. 57-69.

φ. 165^v des. ... τινές δὲ ἀπὸ τῆς πρώτης Μαρτίου μηνὸς ἕως
τῆς ις', μαντεύοντας τὸν ἐνιαυτόν:—
[Στην ἐνότητα περιέχονται 22 γιатροσόφια]

φ. 166 XXVII. <ΕΠΙΣΤΟΛΗ>.

Inc. Εὐλαβέστατοι ἱερεῖς καὶ χρήσιμοι ἄρχοντες τῷ ἐν
τῷ χωρίῳ Βελισδῶ<=ό>νι⁵⁰ ...

des. ... Οὕτως γράφω τὴν λογιῶ<=ό>τητά σας οἱ δὲ οἱ
χρόνοι σας πολλοὶ καὶ καλοί.

Μονοκονδυλιά – υπογραφή: Ἰω(άννης) ἱερομόναχος ἐκ
χώρας Τροβάτου Ἰουνίου ιγ'.

φ. 166^v Ἀνω σημείωση: «τάμα Κωνσταντίνου ἱερέως ἐκ χώρας
Τρουβάτου». Στη λευκή επιφάνεια σχέδιο του γραφέα
(κεφαλή, παλάμη)

Κάτω σημείωση: α' στήλη: Τῆς καλῆς τοῦ Γενναδίου 1732
| μαρτίου κη' | Ἀλεξίου, Σταμούλως, Στόικου, Καλῆς |
Ζαφείρως, Δήμου ὧν τέ(θηκαν) παρ(άδες) ζ'. Στάθη ἡ
κερ(οκαῖα) 8.

β' στήλη: «1770 Ἰουνίου κε' | 1732 ἔγραψεν ὁ Ζαφείρης τοῦ Νικο-
λοῦ.»

Γαβρικ<ήλ> να δίδῃ εἰς τὸ μοναστήριον ἀπὸ τὴν | τέχνην
τοῦ – σκουτέλι ζ' καὶ ... σινὶ ἕνα καὶ ἕνα, δυὸ καυχία καὶ
δυὸ ὀκ(άδες) ἐλαῖς. Ζαφειρίου, Νικολάου τοῦ ρουφετίου
Τριπούτζενης.»

50. Ἄλλη μια ἐνδειξη ὅτι το χειρόγραφο βρέθηκε κάποτε σε χέρια Αγραφιωτῶν λογίων. Το χωρίον Βελισδόνι ἀναφέρεται σε ἐπιστολή του Εὐγενίου Γιαννούλη που ἀπηύθυνε ἀπὸ τα Βραγγιανά (28 Νοεμβρ. 1681) πρὸς τον ἱερομόναχο Γρηγόριο Μάνεση (βλ. *Εὐγενίου Γιαννούλη τοῦ Αἰτωλοῦ Ἐπιστολές*, ἐκδ. Ι.Ε. ΣΤΕΦΑΝΗ / Ν. ΠΑΠΑΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΥ-ΘΕΟΔΩΡΙΔΗ, σ. 326-327, ἀριθ. 162). Το ἀναφερόμενο χωρίο Τροβάτο ἦταν πλούσιο κεφαλοχώρι της Εὐρυτανίας (βλ. Π.Ι. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, *Τουριστικός ὁδηγὸς Εὐρυτανίας*, ἐκδ. Νομαρχίας Εὐρυτανίας 1971, σ. 143-144. Πολύ κοντὰ στο χωριὸ ἡ μονὴ της Παναγίας σώζει, στο καθολικὸ της, τοιχογραφίες τοῦ 1644 (βλ. Π.Ι. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, «Ἡ Ἁγία Τριάδα τῆς Εὐρυτανίας», *Εὐρυτανία. Ἡ Ἑλληνικὴ Ἑλβετία*, Αθήναι 1958, σ. 21), ἔργο των ζωγράφων Ἰωάννου (πατρός) καὶ Ἰωάννου (υιοῦ), Πρβλ. Μ. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, *Ἑλληνες Ζωγράφοι μετὰ τὴν Ἄλωση (1450-1830)*, Ι, Αθήναι 1987, [Κέντρο Νεοελληνικῶν Ερευνῶν Ε.Ι.Ε. 33], σ. 327.

XXVIII. «ΕΡΩΤΗΜΑΤΑ ΓΡΑΜΜΑΤΙΚΑ ΚΑΙ ΕΠΙΤΟΜΗ
ΓΡΑΜΜΑΤΙΚΗΣ»⁵¹, (φφ. 167-185^v).

- φ. 167 Tit. «Περὶ διαιρέσεως τῶν γραμμάτων»
Inc. Τί ἐστὶν γράμμα;
- φ. 167^v des. ...καὶ ὕφέν ~ καὶ ἡ ὑποδιαστολή. (Em.
CHRYSOLOGAS, *Erotemata*, σ. 1)
[Στο φ. 168^v αποτυπώνεται ο τίτλος των «περὶ διαιρέσε-
ως γραμμάτων» καθώς και η αρχὴ των «ἐρωτημάτων», η
αρχὴ δηλαδή του κειμένου του φ. 168^v.]
- φ. 168^v Tit. – Περὶ διαιρέσεως τῶν γραμμάτων [Το κείμενο
στην ἐκδοση της ἐπιτομης γραμματικῆς του Κων-
σταντίνου Λάσκαρη, *Ἐπιτομή*, σ. 21]
– Περὶ συλλαβῆς (ό.π., σ. 22)
- φ. 169 – Περὶ λέξεως (ό.π., σ. 22)
– Περὶ λόγου (ό.π., σ. 22)
– Τί ἐστὶν ὄνομα; (ό.π.)
– Πόσα γένη; (ό.π.)
- φ. 169^v – Πόσα εἶδη; (ό.π., σ. 23)
– Πόσα σχήματα; (ό.π.)
– Πόσοι ἀριθμοί; (ό.π.)
– Πόσαις πτώσεις; (ό.π.)
– Τί ἐστὶ προσωδία; (ό.π.)
– Περὶ ἄρθρων. Τί ἐστὶν ἄρθρον; (ό.π.)
- φφ. 169^v-170 – Πόσα παρέπονται ἄρθρα; (ό.π., σ. 23-24)
– Περὶ τῆς διαιρέσεως τῶν ὀνομάτων (ό.π., σ. 24)
- φ. 170^v – Περὶ τῶν κλίσεων. Πρώτη κλίσις (ό.π., σ. 24-25)
- φ. 171 – Περὶ τῆς δευτέρας κλίσεως (ό.π., σ. 25-26)
- φφ. 171^v-172^v – Περὶ τῶν πνευμάτων (ό.π., σ. 151-153)

51. Για τη μεγάλη παραγωγή των «Ερωτημάτων» στο Βυζάντιο βλ. Α. PERTUSI, «Ερωτήματα per la storia ele fonti delle prime grammatiche greche a stampa», *Italia Medioevale e Umanistica* 5, 1961, 321-351. Γύρω από την ίδια παράδοση στρέφεται η διπλωματική εργασία του Σ.Σ. ΠΟΥΛΗ, *Ουμανιστικό εγχειρίδιο εκμάθησης της ελληνικής γλώσσας*. Φιλολογική ἐκδοση του χειρογράφου Τ. Α. 304 του Μουσείου Μπενάκη, Κέρκυρα 2006. Βλ. επίσης Α.Α. ΕΥΣΤΑΘΙΟΥ, «Ο κώδικας 1066 της ΕΒΕ (προερχόμενος από την Ιερά Μονή Δουσίκου) και τα γραμματικά ἐρωτήματα κατά την ὕστερη βυζαντινὴ περίοδο» *Αφιέρωμα προς τιμὴν του καθηγ. Δημ. Σ. Σοφιανού*, [υπό εκτύπωση], σ. 1-49, όπου και διεξοδική μελέτη του θέματος. Στον συνάδελφο Θανάση Ευσταθίου οφείλω θερμές ευχαριστίες: ἔθεσε υπόψη και στη διάθεσή μου τις προαναφερόμενες σπάνιες ἢ ἀνέκδοτες ἐργασίες.

- φ. 172^v Inc. – Ἐρωτήματα... κανονικῶν περὶ ῥήματος.
 Τύπτουσι· ποίου μέρους λόγου ἐστὶν ...
 – Ἐνεστῶς τοῦ τύπτω
- φ. 173 – Περὶ τῶν περισπωμένων ῥημάτων
 – Ὅριστικὴ παθητικὸς χρόνος ἐνεστῶς
- φ. 174 – Παθητικὸς ἐνεστῶς τίθημι
 Inc. Ἰστέον ὅτι ἄνευ ῥήματος ...
 des. ... ἐγὼ εἰμὶ ὁ γράψας ἀντὶ τοῦ ἔγγραφα.
- φ. 174^v Inc. Ἰστέον ὅτι τὰ μὲν παρώνυμα ...
 des. ...ὁ δῆμος εἶπε καὶ ὁ δῆμος εἶπον.
- φ. 175^v – Ἐρώτησις περὶ στιγμῆς.
 – Ἐρώτησις πόσα διαιρεῖται;
 – Ἐρώτησις πότε ἐστὶ τελεία;
 – Ἐρώτησις πότε ἐστὶ μέση;
 – Ἐρώτησις πότε ἐστὶν ὑποστιγμῆ;
- φφ. 175^v-176 – Ἐρώτησις περὶ τόπων καὶ τόνων;
 φ. 176 – Πόσαι συμφωνίαι τῆς συντάξεως;
 – Πῶς γνωρίζεις τὴν ὀνομαστικὴν μετὰ τοῦ ῥήματος.
 – Εἰς πόσα συμφωνεῖ ἡ ὀνομαστικὴ μετὰ τοῦ ῥήματος;
 – Πῶς γνωρίζεις τὸ οὐσιαστικὸν ὄνομα μετὰ τοῦ ἐπιθέτου.
 – Εἰς πόσα συμφωνεῖ.
- φ. 176^v – Πῶς γνωρίζεις τὸ ἀναφορικὸν μετὰ τοῦ πρὸς ὃ ἀναφέρεται; ποῖον ἐπὶ τὸ ἀναφορικόν; ποῖον ἐστὶ τὸ πρὸς ὃ ἀναφέρεται; εἰς πόσα συμφωνεῖ;
 – Περὶ τῶν ὑποπεπτω[χότων].
 [χάσμα μεταξὺ των φφ. 176^v-177]
- φ. 177 Inc. Περὶ τῆς συγγενείας τῶν χρόνων καὶ μεταβολικῶν καὶ ἀμεταβόλων φωνηέντων καὶ διφθόγγων καὶ περὶ σχηματισμοῦ τῶν χρόνων καὶ τινων κανόνων ἀναγκαίων (ΛΑΣΚΑΡΙΣ, σ. 83).
- φ. 178^v des. ...ἄκουσεν ἀντὶ ἤκουσεν, ἔλαυνεν ἀντὶ ἤλαυνεν ὀνόμηνεν ἀντὶ ὠνόμηνε:– (ΛΑΣΚΑΡΙΣ, σ. 85).
- φ. 178^v <ἀπόσπασμα περὶ μεταβολικῶν καὶ ἀμετάβολων φωνηέντων καὶ διφθόγγων>
 Inc. Τὰ κδ' γράμματα. Μεριζονται εἰς δύο, εἰς φωνήεντα καὶ εἰς σύμφωνα...

- des. ...μερίζονται δὲ εἰς δύο, εἰς τρεπτὰ καὶ εἰς ἀμε-
τάτρεπτα. Καὶ τρεπταὶ μὲν εἰσὶ τρεῖς, τὸ αἰ, αὐ,
οἰ, ἄτρεπται δὲ ἄλλαι τρεῖς, τὸ εὐ, εἰ, οὐ.
- φ. 179 – Περὶ τοῦ ἄττικου παρακειμένου (ΛΑΣΚΑΡΙΣ, σ. 85)
- φ. 179^v – Περὶ τῶν ἀπὸ διφθόγγων ἀρχομένων ῥημάτων (ΛΑΣΚΑΡΙΣ, σ. 86)
- φ. 180 – Περὶ τῶν ἀπὸ συμφώνων ἀρχομένων ῥημάτων (ὁ.π., σ. 87)
- » – Περὶ παρακειμένου καὶ πότε ἀναδιπλασιάζεται (ὁ.π., σ. 87)
- φ. 181 – Περὶ ὑπερσυντελικού (ὁ.π., σ. 88)
- » – Περὶ τῆς αὐξήσεως τῶν συνθέτων ῥημάτων (ὁ.π., σ. 88)
- φ. 181^v – Περὶ τοῦ σχηματισμοῦ τῶν χρόνων (ὁ.π., σ. 89)
- » – Περὶ παρακειμένου (ὁ.π., σ. 89)
- φ. 182 des. ...τέθναα, δέδοικα, δέδια, γέγηκα, γέγηα (ὁ.π., σ. 90)
- φ. 182^v <ἀγραφο>
- φ. 183 <γιατροσόφι>: Διὰ τὸν ματόπονο καὶ σκότος καὶ κοκκινάδι καὶ δάκρυα δόκιμο.
- Inc. ἔπαρε δέκα δράμια ροδόσταμο...
- » des. ...καὶ μὲ τὸ φτερό βάνε εἰς τὰ μάτια.
- φ. 183^v <ἀγραφο>
- φ. 184 <γιατροσόφι>: Διὰ τοὺς ζοχάδες μανζούνη
- Inc. σπέρμα μαράθου δρ(άμια) 10...
- des. ...διὰ τοὺς ζοχάδες μανζούνη (σπέρμα μαράθου οὐζέρλιτη μαλανθίου.
- φ. 184^v <ἀγραφο>
- φ. 185
- στιχ. 1 Tit <γραμματικά>: μονοσύλλαβοι προθέσεις (cf. ΛΑΣΚΑΡΙΣ, σ. 124)
- » στιχ. 3 Tit. δισύλλαβοι προθέσεις (cf. ΛΑΣΚΑΡΙΣ, σ. 126)⁵².

52. (Em.) CHRYSOLORAS, *Erotemata, Graece, Firenze Bartolomeo di libri*, χ.χ. = *Chrysolora Erotemata*, Aldus 1512 και 1517. Από τα τέλη του 15^{ου} αι. και στο α' μισό του 16^{ου} αι. η παραγωγή εγχειριδίων γραμματικής φαίνεται ότι αυξάνεται από τη ζήτηση που υπήρξε στη σχολική πράξη (βλ. Γ.Ν. ΗΛΙΟΥΔΗΣ, «Η γραμματική του Κωνσταντίνου Λασκάρεως πρότυπο της γραμματικής του Νικολάου Σοφριανού», *Ελληνικά*, 40, 1989, 414, σημ. 5).

- » στιχ. 7 Tit. <γιατροσόφι>: Διὰ τὸ πωρὶ δόκιμον.
 Inc. γκιζή μπογιά, κηρίγκι ἤγουν ἀγριάνδας...
 des. ...νὰ δίνης τὸν πάσχοντα ἀπὸ δρ(άμια) 50.
 φ. 185^v Inc. <γραμματικά>: ὦ θεά...
 des. <κλίση τοῦ ἀρθροῦ ο, η, το... αι, οι, τα...ὦ (ΛΑ-
 ΣΚΑΡΙΣ, σ. 23-24)

φ. 186 XXIX. <ΔΙΑΣΤΙΧΑ ΣΧΟΛΙΑ ΣΤΟ Α ΤΗΣ ΙΔΙΑΔΟΣ>⁵³,
 (φφ. 186-195)

- Inc. Ἰησοῦ μοι, πλήρωσον τάχος τὸν πόθον - μῆνιν
 ἄειδε θεὰ πηληϊάδεω Ἀχιλλῆος (Α1)...
 φ. 195 des. ...καὶ μιν φωνήσας ἔπεα πτερόεντα προσηύδα (Α
 201).
 Σημ. Ερμηνεύματα λεξιλογικά υπερκείμενα τῶν λέξεων
 τοῦ Πρωτοτύπου, γραμμένα στο μεγάλο διάστιχο διά-
 στημα.
 φ. 196 πρωτότυπον, οἶον μέγας παρείεργος, οἶον με-
 γαλόψυχος· μέγας, ποίου εἵδους; <το υπόλοιπο
 τοῦ φύλλου εἶναι ἀγγραφο, ὅπως και το ἐπόμενο
 φ. 196^v>.

φ. 197 XXX. <ΚΑΤΑ ΛΕΞΙΝ ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΗ ΑΠΟΔΟΣΗ
 ΣΤΗ ΝΕΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΤΩΝ ΠΡΟΗΓΟΥΜΕΝΩΝ ΣΤΙΧΩΝ
 ΣΕ ΣΥΝΕΧΟΜΕΝΟ ΚΕΙΜΕΝΟ>, (φφ. 197-201).

- Inc. ὦ θεά, καρπὸν ἄειδε, ἄδε, τραγούδησε εἰπὼν μῆ-
 νιν, τὴν ὀργὴν τοῦ Ἀχιλλῆος, τοῦ Ἀχιλλέως...
 des. ... ὁ ὄψιμος σωτηρία, κατηγορία καὶ ἡῦδα καὶ εἶπεν:
 φ. 201^v <ΓΙΑΤΡΟΣΟΦΙΑ> γραμμένο ἀπὸ το ἴδιο χέρι που συνα-
 ντάται και στα φφ. 184 και 185 τοῦ χειρογράφου.
 φ. 201^v - Εἰς στόματο<ς> πόνουν καὶ σκότος καὶ κοκκι-
 νάδα καὶ δάκρυα λάβε ροδόσταμα... εἰς τὴν φω-
 τιὰ τὸ βράσεις εἰς ταχύ.
 φ. 202 - Διὰ τὴν πέτρα, ἤγουν τὸ πωρί, νὰ πάρης σκορ-
 βοῦλες ὅπου εὐρίσκονται εἰς τὰ βαγιόνια ἀπὸ

53. Αναμφιβόλως ἡ μορφή τοῦ κειμένου δηλώνει τὴ διδασκτικὴ χρῆση τοῦ (βλ. Α.Γ. ΣΚΑΡΒΕΛΗ-ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Μαθηματάρια τῶν Ἑλληνικῶν Σχολείων κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν*, Αθήναι 1993, σ. 384, χρ. ΕΒΕ 1062, σ. 542, Ιβήρων 155 (χειρόγραφα με διάστιχη ἐρμηνεία)· πρβλ. και σ. 382, 385, 409, 422, 521, 540, 545, 625, 718.

- κάτου... καὶ κάμετα χάπια καὶ τρώγει ἀπὸ δυὸ βρασίταχο.
- φ. 202^v – Καθάρσιον πολὺ ὠφέλιμον καὶ ἄβλαβον.
- φ. 203 – Ὅταν σπάση κανεὶς τὸ ποδᾶρι του καὶ τὸ χέρι του κι ἀπομείνου<ν> κόκαλα μέσα.
- Διὰ τὸ κόψιμο τῆς καρδιᾶς.
- φ. 203^v – Διὰ τοῦ κουλουζέα δόκιμον.
- φ. 204 <Διάφορες αριθμητικές πράξεις καὶ αναγραφές>
- φ. 204 Σημειώσεις αναμνηστικές: «ριγάλο 1752 Ὀκτωβρίου 15 ἐβάλαμε
το γιαυλὴ, το διάργυρο
–έδοσα τὸν πατέρα του Ζιλαντώνη διὰ τὸ
ταψι{ου ὠροτά} = <ἄσπρα> –60
δεύτερο (ἄσ)π(ρα) 120
...ἔγιναν εἰς τὸ τέλος (ἄσ)π(ρα) 1232.
- φ. 205 Αναγραφές ονομάτων.

ΓΡΑΦΗ, ΓΡΑΦΕΙΣ

Παρατηρώντας τη γραφή του χειρογράφου διαπιστώνει κανείς εύκολα και από πρώτη ματιά ότι ορισμένες, μεγάλες σε έκταση, ενότητες του χειρογράφου είναι γραμμένες από το χέρι του ίδιου γραφέα, όπως είναι π.χ. τα φύλλα 1-51^v, τον οποίο θα ονομάζουμε «γραφέα του κύκλου του Ζυγομαλά». Το ίδιο συμβαίνει και με τα φύλλα 98-116, όπου, και πάλι συμβατικά, ο γραφέας μπορούσε να ονομαστεί ως «ο γραφέας του κύκλου των χρησμολογικών κειμένων». Ένα τρίτο χέρι αναγνωρίζεται στα φύλλα 117-165^v, το οποίο θα ονομάζαμε «γραφέα του κύκλου των ιατροσοφίων». Έπεται η διάκριση ενός τετάρτου χεριού, που γράφει τα φύλλα 167-201, στο οποίο μπορεί να ταιριάσει η συμβατική ονομασία του ως «γραφέα των κειμένων γραμματικής και ερμηνευτικών σχολίων».

Αλλά και ο γραφέας της ενότητας των φύλλων 52-60^v, διακρίνεται από τον γραφέα των φύλλων 61-69^v, και οι δύο αυτοί με τη σειρά τους από τον γραφέα των φύλλων 71-81^v. Τέλος, ξεχωρίζει ο γραφέας των φύλλων 84-87^v, ο «γραφέας της ερμηνείας των τροπαρίων».

Στα βασικά διαφαινόμενα χέρια γραφέντων του χειρογράφου αναγνωρίζει κανείς γραφές που μπορούν να αποδοθούν στον πρώτο γραφέα (τον λεγόμενο του κύκλου του Ζυγομαλά), όπως συμβαίνει π.χ. με τα φύλλα 82-82^v, 90-90^v, 95-95^v, 161-161^v.

Αν προσθέσει κανείς και εκείνα τα χέρια τα οποία γράφουν για να καλύψουν με μικροκείμενα ή σημειώματα τις διαθέσιμες, άγραφες

πριν, σελίδες του χειρογράφου (πχ. φφ. 83-83^v, 89-89^v, 91, 92^v-93, 94, 96, 166, 167 και 201^v-205), τότε μπορεί να καταλάβει καλύτερα την πραγματική «δομή» του χειρογράφου, μέχρις ότου οι συνθήκες επιτρέψουν και την λεπτομερή κωδικολογική περιγραφή του, για διαλευκανθεί οριστικά η σύσταση των «τετραδίων», η συνέχεια ή οι αποκοπές τους και η τελική συστάχωση και κάλυψή τους με το οθωμανικού τύπου δερμάτινο κάλυμμα⁵⁴.

Μπορούμε, ωστόσο, γνωρίζοντας πλέον το περιεχόμενο, να προχωρήσουμε σε ορισμένες διαπιστώσεις, χρήσιμες για την εισαγωγή μας στο πνευματικό περιβάλλον με το οποίο συνδιαλέγεται το χειρόγραφο μας. Αν και ακέφαλο, γεγονός που μας στερεί μια κατατοπιστική επικεφαλίδα, είναι βέβαιο ότι τα κείμενα που ανοίγουν το χειρόγραφο είναι έργα του Θεοδοσίου Ζυγομαλά ή κείμενα που μετέφρασε ο ίδιος στη δημόδη γλώσσα της εποχής του. Το γεγονός ότι ο συντάκτης του χειρογράφου προβάλλει την ενδογλωσσική επίδοση του Ζυγομαλά στην κεφαλή του χειρογράφου δηλώνει ότι προείχε στην επιλογή των ενότητων των κειμένων που επιλέγονται η λειτουργία του όλου, ο διδακτικός δηλαδή χαρακτήρας ή καλύτερα η εκπαιδευτική χρησιμότητα του συνόλου των κειμένων που συσχετίζονται στο ίδιο χειρόγραφο. Τα κείμενα του Θεοδοσίου Ζυγομαλά, το «Λεξικόν γραμματικόν, ιστορικόν και θεολογικόν της Οκτωήχου», η «Θεωρία απλών και συνθέτων ζητημάτων», τα «Κεφάλαια περί υποθέσεως της λογικής» καθώς και τα «Ζητήματα ρητορικής», που αναφέρονται σε στοιχειά και ορισμούς, όλα εντάσσονται στα βοηθητικά κείμενα της πρακτικής διδακτικής σκοπιμότητας και υποδηλώνουν την εξάρτησή τους από το περιβάλλον των διδακτικών ενασχολήσεων, τόσο του Ιωάννου Ζυγομαλά, όσο και του Θεοδοσίου. Ανήκουν σε ένα *corpus* που θα το αποκαλούσαμε «*corpus* του κύκλου των Ζυγομαλάδων».

Στο *corpus* αυτό, που καταλαμβάνει ακριβώς το 1/4 των περιεχομένων κειμένων του χειρογράφου, προσαρτώνται άλλες ενότητες κειμένων που είναι δυνατόν, πράγματι, να δικαιολογήσουν τη συνύπαρξή τους στο ίδιο χειρόγραφο.

Τρία σημεία θα πρέπει να προσεχθούν ιδιαίτερα:

α) Η παρουσία στο χειρόγραφο των συζητήσεων ανάμεσα στους κύκλους του Πατριαρχείου και τους Προτεστάντες, β) η ύπαρξη του χρησολογικού κύκλου του Κωνσταντινοπολίτικου περιβάλλοντος και

54. Η στάχωση του χειρογράφου ανήκει στις οθωμανικού τύπου σταχώσεις για τις οποίες βλ. τώρα Y. BOUDALIS, «Influencias islámicas en las encuadernaciones griegas de época post-bizantina», *Erytheia* 26, 2005, 127-176.

γ) η διδακτική δραστηριότητα όπως αντανακλάται στο περιεχόμενο του χειρογράφου.

Ας δούμε όμως τα πράγματα και τα ζητήματα από κοντά.

1. Το γεγονός ότι συνυπάρχει στο χειρόγραφο ένα σώμα με κείμενα που αναφέρονται σε μια δεύτερη φάση προσέγγισης ορθοδόξων και προτεσταντών της Γενεύης⁵⁵, με την άφιξη (το 1628) στην Κωνσταντινούπολη του καλβινιστή θεολόγου Αντωνίου Λήγγηρος ή Λεγγήρου (Antoine Léger)⁵⁶ ως πάστορος και συμβούλου της Ολλανδικής Πρεσβείας, ο οποίος, μαζί με τον πρεσβευτή Haga επρόκειτο να διεκπεραιώσουν μια πολιτική αποστολή (τον προσεταιρισμό του πατριάρχου Κυρίλλου Λούκαρη και τον προσηλυτισμό των ορθοδόξων)⁵⁷ υποδηλώνει ότι το πνευματικό κλίμα το οποίο αποπνέει το σύνολο σχετίζεται με το περιβάλλον της Κωνσταντινουπόλεως και την επιρροή των Ζυγομαλάδων στη διαμόρφωση των συνθηκών προσέγγισης με τους κύκλους των Προτεσταντών και όχι με εκείνους που σχετίζονται με το παπικό περιβάλλον της Ρώμης.

Ο Léger, παρά τις εκπεφρασμένες αμφιβολίες ότι δεν γνώριζε τάχα ελληνικά⁵⁸, ανέπτυξε τα επιχειρήματά του, χωρίς ιδιαίτερη αντίσταση στην Κωνσταντινούπολη, όταν το πατριαρχείο κάλεσε από τη Χίο τον Γεώργιο Κορέσσιο⁵⁹, γνωστό ιατρό, γλωσσομαθή και σπουδαγμένο στη Δύση, για να συζητήσει θεολογικά ζητήματα με τον Léger και τότε, όπως μας πληροφορεί ο πατριάρχης Ιεροσολύμων Νεκτάριος, «ίκανως διελέχθη μετά τινος Ἀντωνίου Λεγγήρου τῶν ἐκ τοῦ Λουθήρου ὁπαδῶν»⁶⁰. Ο Renaudot δεν πίστεψε ποτέ ότι από τις συζητήσεις του Κορέσιου με τον Léger δεν υπήρξε κάτι γραπτό⁶¹. Το ίδιο υπέθετε

55. Βλ. γενικά Α.Ε. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, III, *Τουρκοκρατία 1453-1669. Οι αγώνες για την πίστη και την ελευθερία*, Θεσσαλονίκη 1968, σ. 194-202. Βλ. επίσης PODKALSKY / METALLINOS, σ. 241-253. Chr. HANNICK / Kl.-P. TODT, «Jérémie II Tranos» στο *La Théologie Byzantine et sa Tradition*, II, (XIII*-XIX* s.), επιμ. C.G. CONTICELLO / V. CONTICELLO, Turnhout 2002, σ. 551-615.

56. Βλ. G. HERRING, *Οικουμενικό Πατριαρχείο και ευρωπαϊκή πολιτική 1620-1638*, μτφρ. Δ. ΚΟΥΡΤΟΒΙΚ, Αθήνα 1992, σ. 218 κ.ε.

57. Βλ. Kl.-P. TODT, «Kyrillos Loukaris», στο *La Théologie Byzantine et sa Tradition*, ό.π., σ. 617-658.

58. Βλ. Ν.Μ. ΣΤΟΤΙΑΚΗΣ, *Γεώργιος Κορέσιος (1570 ci-1659/60), Η ζωή, το έργο του και οι πνευματικοί αγώνες της εποχής του*, Χίος 2000, σ. 117 και σημ. 15.

59. Ό.π., σ. 118.

60. Ι. ΣΑΚΚΕΛΙΩΝ, «Διονυσίου καὶ Νεκταρίου ἔγγραφα», *Ἐκκλησιαστική Ἀλήθεια* 5-6, 1881, 86-88, 104-107, βλ. και Ν. ΣΤΟΤΙΑΚΗΣ, *Γεώργιος Κορέσιος*, σ. 117-118.

61. Βλ. *Genadii Patriarchae Constantinopolitani Homiliae*, εκδ. E. RENAUDOT.

και ο Legrand⁶². Όμως, έως τώρα, δεν είχε βρεθεί κάτι σχετικό, εκτός από μια μικρή πρωτότυπη επιστολή του Κορεσσίου προς τον Léger⁶³.

Το χειρόγραφο D353 μας σώζει την αλληλογραφία του Κορεσσίου-Léger και μάλιστα δύο φορές, καθώς συσταχώνεται το τεύχος που επαναλαμβάνει το ίδιο κείμενο μέσα στα τεύχη του χειρογράφου. Διαθέτουμε, συνεπώς, τώρα αυτά τα ανέκδοτα κείμενα, των οποίων η θεματική αναφέρεται σε ζητήματα που απασχόλησαν τους κύκλους της Κωνσταντινούπολης από την εποχή των Ζυγομαλάδων, οι οποίοι ήταν προσανατολισμένοι προς τη Θεολογική Σχολή της Γενεύης⁶⁴ και όχι προς τη Ρώμη.

2. Το δεύτερο σημείο, που πρέπει να προσεχθεί ιδιαίτερα είναι το γεγονός ότι στο χειρόγραφο περιλαμβάνεται η χρησολογική παραγωγή του 16^{ου} αι.⁶⁵ και το γεγονός αυτό έχει μεγάλη σημασία, γιατί περικλείει γενικότερα την αντίδραση της ορθόδοξης Ανατολής προς τη Δύση, πρόκληση με πολλούς αποδέκτες⁶⁶.

Το σύνολο των κειμένων που αποτελούν μια σημαντική ενότητα στο χειρόγραφο D353 απαρτίζεται από το παραδομένο υλικό των χρησολογικών κειμένων του Βυζαντίου, επαυξημένο και βελτιωμένο με κείμενα που προσλαμβάνουν μια νέα διάσταση, αν ερμηνευτούν ότι τα κείμενα αυτά, που αναπτύσσονται βαθμιαία και κυκλοφορούν σε Ανατολή και Δύση, υπηρετούν νέες ή διαφορετικές αντιλήψεις⁶⁷. Στην προσπάθεια διαμόρφωσης αυτών των αντιλήψεων συνέβαλε ασφαλώς και ο Θεοδόσιος Ζυγομαλάς⁶⁸. Οι «Χρησμοί του Λέοντος του Σοφού» και η Διήγηση «Περί του θρυλλομένου πτωχού και έκλεκτου βασιλέ-

(= E. LEGRAND *Bibliographie Hellénique*, III, 3, σ. 259· πρβλ. Ν. ΣΤΟΥΠΑΚΗΣ, *Γεώργιος Κορέσιος*, σ. 119

62. E. LEGRAND, *ό.π.*, σ. 260-261· πρβλ. Ν. ΣΤΟΥΠΑΚΗΣ, *ό.π.*

63. E. LEGRAND, *ό.π.*, σ. 269-270· πρβλ. Ν. ΣΤΟΥΠΑΚΗΣ, *ό.π.*, σ. 120.

64. Απ. Κ. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Ιστορία του Νέου Έλληνισμού*, III, σ. 201 και σημ.

1. Για τη δημοσίευση των επιστολών της αλληλογραφίας Κορεσσίου-Léger, βλ. παραπάνω σημ. 29.

65. Βλ. Ν. Α. ΒΕΗΣ, *Περί του ιστορημένου χρησμού*, σ. 203-244 λς', όπου και συνολική εξέταση του θέματος· βλ. ακόμη, Κ. ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Οι ιστορημένοι χρησμοί του Λέοντος ζ' Σοφού, χειρόγραφη παράδοση και εκδόσεις κατά τους ιε'-ιθ' αιώνες*, Αθήναι 1995 [Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων], με συστηματική μελέτη του ζητήματος.

66. *Ό.π.*, σ. 21-25.

67. *Ό.π.*, σ. 84 και σημ. 134.

68. Βλ. Α.Κ. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Ιστορία του Νέου Έλληνισμού*, III, σ. 199, 201, 202.

Βλ. επίσης, Ν.Α. ΒΕΗΣ, *Περί του ιστορημένου χρησμολογίου*, σ. 244 ζ' και σημ. 3-5.

ως», που περιέχονται στο χειρόγραφο D353, οδηγούν σε μια βαθύτερη εξέταση σπουδαίου ζητήματος μέσα στο πλαίσιο μιας συγκεκριμένης εποχής.

Η έρευνα της Jeannine Vereecken⁶⁹ συγκέντρωσε 53 σωζόμενα χειρόγραφα χρησολόγια, εκ των οποίων 32 στα 53 είναι ιστορημένα⁷⁰. ανήκουν όλα στον 16^ο αι.⁷¹.

Από τον έλεγχο των παλαιότερων ιστορημένων χρησολογικών χειρογράφων εκείνα που περιέχουν και την Διήγηση «Περὶ τοῦ πένητος βασιλέως»⁷² στην εκδοχή που και το χειρόγραφο D353 περιλαμβάνει γνωστή και ως «Ἀνωνύμου παράφρασις»⁷³ είναι κατά χρονολογική σειρά, προτού το κείμενο αυτό εμφανιστεί στα έντυπα των χρησολογίων, τα ακόλουθα:

α) Marc. gr. IV 34 (1382), μέσα περίπου 16^{ου} αι.⁷⁴

β) Ambr. gr. R 115, β' μισό 16^{ου} αι.⁷⁵

γ) Amselianus VI.E.8⁷⁶

δ) M. Ιβήρων 181⁷⁷.

Περίεργως από τα τέσσερα⁷⁸ (πέντε με το χειρόγραφο D 353) ιστο-

69. Η διδακτορική διατριβή της Jeannine Vereecken είναι αδημοσίευτη. Σύνοψη των πληροφοριών μεταφέρει στο βιβλίο της η Κ. ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Οι ιστορημένοι χρησολογίοι*, σ. 31-33.

70. Πρώτος ο C. MANGO (*The Legend of Leo the Wise*, σ. 59-93) ασχολείται συστηματικά με το ζήτημα του Χρησολογίου. Συγκέντρωση ιστορημένων χειρογράφων των χρησολογίων παρουσίασε και ο Ν.Α. ΒΕΗΣ (*Περὶ τοῦ ιστορημένου Χρησολογίου*, σ. 215-219). Συστηματική συγκέντρωση και περιγραφή ιστορημένων χειρογράφων που περιέχουν χρησολογία πραγματοποίησε η Κ. ΚΥΡΙΑΚΟΥ (*Οι ιστορημένοι Χρησολογίοι*, σ. 44-82), η οποία μελέτησε και τη σχετική εικονογραφία τους (ό.π., σ. 104-159).

71. Ό.π., σ. 31.

72. Βλ. Ν. Α. ΒΕΗΣ, *Περὶ τοῦ ιστορημένου χρησολογίου*, σ. 242, βλ. επίσης Κ. ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Οι ιστορημένοι χρησολογίοι*, σ. 36. Η άποψη του C. MANGO (*The Legend of Leo the Wise*, σ. 61) ότι τα κείμενα γράφτηκαν στον 14^ο-15^ο αι., πριν από την Άλωση, δεν φαίνεται πιθανή (βλ. παρακάτω).

73. Βλ. Κ. ΚΥΡΙΑΚΟΥ, ό.π., σ. 82, αριθ. 32 και σημ. 130.

74. Ό.π., σ. 50, αριθ. 4.

75. Ό.π., σ. 52-53, αριθ. 6.

76. Ό.π., σ. 61-62, αριθ. 13.

77. Ό.π., σ. 62, αριθ. 14.

78. Το τέταρτο χειρόγραφο (ο κώδ. Marc. gr. IV 34 (1382), κατά την άποψη της Κ. ΚΥΡΙΑΚΟΥ (ό.π., σ. 50) αντιγράφεται περί τα μέσα του 16^{ου} αι.· όμως η κωδικολογική κατάστασή του (συστάχωση λυτών φύλλων) δεν επιτρέπει να προσδιορίσουμε επακριβώς την προέλευσή του.

ρημένα χειρόγραφα που εμφανίζουν εμπλουτισμένη την παράδοση του χρησμολογίου, τρία φαίνεται ότι ανήκουν σε μια κωνσταντινοπολίτικη παράδοση και ότι συγγενεύουν τυπολογικά και εικονογραφικά με το χειρόγραφο Amselianus gr. VI.E.8 της πανεπιστημιακής βιβλιοθήκης του Amsterdam⁷⁹. Το χειρόγραφο αυτό αποδίδεται στη γραφή του Θεοδοσίου Ζυγομαλά⁸⁰ και συνδέεται από την Κατ. Κυριακού με το χειρόγραφο Holmiens bibl. reg. Va4a⁸¹ που προέρχεται και αυτό από τον χώρο της Ανατολής. Φαίνεται λοιπόν ότι στην Κωνσταντινούπολη και στον κύκλο των Ζυγομαλάδων, αν δεν δημιουργείται, καλλιεργείται ιδιαίτερα η παράδοση του Χρησμολογίου Ανατολικού τύπου. Η διαπίστωση αυτή έχει μεγάλη σημασία, επειδή από την πρωτεύουσα του Βυζαντίου διαχέεται επίσης η παραδοσιακή μορφή του Χρησμολογίου από το περιβάλλον μιας άλλης Ναυπλιώτικης οικογένειας, της οικογένειας των Μαλαξών.

Ο Ιωάννης Μαλαξός φαίνεται να είναι ο δημιουργός του Χρησμολογίου του χειρογράφου Vind. hist. gr. 80⁸², ενώ ο Μανουήλ Μαλαξός ίσως είναι ο γραφέας του χειρογράφου Vat. gr. 1188⁸³ και του χειρογράφου Bodl. Barocc. gr. 145a⁸⁴. Ένας ακόμη Μαλαξός, ο Γρηγόριος⁸⁵, φαίνεται ότι συνέβαλε στην έξαρση της Χρησμολογίας ως δημιουργός χρησμών στο τελευταίο τέταρτο του 16^{ου} αι.

Μπορούμε να παρακολουθήσουμε τη συνέχεια της παράδοσης του Χρησμολογίου με την αυξημένη του μορφή της Διηγήσεως «Περὶ τοῦ θρυλουμένου πτωχοῦ καὶ ἐκλεκτοῦ βασιλέως» στην έντυπη έκδοσή της, για να γίνει ευκρινέστερα κατανοητή η σχέση της με την Κωνσταντινούπολη.

Ο Θεοδόσιος Ζυγομαλάς αντιγράφει επίσης και άλλα χειρόγραφα και τα πουλά στον φιλόλογο Γεώργιο Dousa, ο οποίος και τα μεταφέρει στη Δύση⁸⁶. Ο Dousa είναι ο σύνδεσμος ανάμεσα στους βιβλιογράφους της Κωνσταντινούπολης και τους ενδιαφερομένους λογίους

79. Ό.π., σ. 61, 62, 82.

80. Ό.π., σ. 62.

81. Ό.π., σ. 61.

82. Ό.π., σ. 50-52, αριθ. 5.

83. Ό.π., σ. 57-58, αριθ. 10.

84. Ό.π., σ. 59-60, αριθ. 11.

85. Βλ. Ν. ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΗΣ, «Νικόλαος Παπαδόπουλος, κρητικός στιχουργός του 16^{ου} αιώνα στη Βενετία», *Θησαυρίσματα*, 16, 1979, 118-119, σημ. 45.

86. Βλ. Γ. Κ. ΠΑΠΑΖΟΓΛΟΥ, *Βιβλιοθήκες στην Κωνσταντινούπολη του 15^{ου} αιώνα* (κώδ. Vind. hist. gr. 98), Θεσσαλονίκη 1983, σ. 280-282.

της Εσπερίας. Το εργαστήρι, συνεπώς, του Θεοδοσίου Ζυγομαλά προσέφερε το υπόδειγμα-πρότυπο του Χρησμολογίου βελτιωμένο με τη Διήγηση «Περὶ τοῦ πτωχοῦ καὶ βασιλέως».

Η πρώτη έντυπη έκδοση Χρησμολογίου (και μάλιστα ιστορημένου) πραγματοποιήθηκε στην Brescia το 1596⁸⁷. Ακολούθησαν οι εκδόσεις των 1597, 1612, 1618, 1627, 1650, 1655, 1662, 1729, 1787, 1838 και 1863⁸⁸. Το έτος 1597 οι αδελφοί Ιωάννης και Θεόδωρος De Bry, γιοι του Θεόδωρου, προτεστάντη από τη Λιέγη, που κατέφυγε στη Φραγκφούρτη όταν η Λιέγη πέρασε στους καθολικούς κι έστησε εκεί το τυπογραφείο του⁸⁹, ανατύπωσαν σε αυτό το Χρησμολόγιο με άλλους στόχους. Όπως εύστοχα παρατηρεί η Κατερίνα Κυριακού, η ως τώρα έρευνα κατέληξε στο συμπέρασμα ότι «οι Ιωάννης και Θεόδωρος ήταν πολύ καλοί γνώστες των τάσεων που επικρατούσαν στην Κεντρική Ευρώπη, με βάση τις ερμηνευτικές απόψεις του Giordano Bruno και των προτεσταντικών κινημάτων»⁹⁰ και η ενέργεια να τυπώσουν το Χρησμολόγιο ασφαλώς κάτι ήθελε να πει.

Η έκδοση του έτους 1618⁹¹ από τον φιλόλογο Janus Rutgersius, που συνοδεύει τον β' τόμο της Ιστορίας του Χαλκοκονδύλη, βασίστηκε σε κάποιο χειρόγραφο που του το προμήθευσε ο Γεώργιος Dusa, στα τέλη του 16^{ου} αι., από την Κωνσταντινούπολη. Στην Πόλη ο Γεώργιος

87. *Vaticani Severi et Leonis imperatorum, in quo videtur finis Turcarum in praesenti eorum imperatore, una cum allis nonnullis in hac re Vaticinijs. Profetia di Severo, et Leone imperatori, nella quale se vede il fine de Turchi nel presente loro imperatore, con alcune altre profetie in questo proposito*, Brescia, Pietro Maria Marchetti, 1596. Βλ. και Κ. ΚΥΡΙΑΚΟΥ, ό.π., σ. 83-86, 102.

88. *Acta Mechemeti I Saracenorum Principis. Natales, vitam, victorias, imperium et mortem eius ominosam complectentia. Genealogia successorum eiusdem ad modernum [...] Mechemetem III. Ex variis hinc auctoribus fide dignis diligenter congesta II Vaticinia Severi et Leonis in Oriente Imp. Cum quibusdam aliorum alliis interitum regni Turcici sub Mechemete hoc III praedecentia. Iconibus artificiose in sculptis passim exornata, recens foras data, perlo. Theodorum et Io. Israelem de Bry fratres, 1597*. Βλ. και Κ. ΚΥΡΙΑΚΟΥ, ό.π., σ. 102-103, 102.

89. Ό.π., σ. 88 και σημ. 141.

90. Ό.π., σ. 89.

91. *Jani Rutgersii, Variarum Lectionum libri sex ad Gustavorum II Svecorum et C. Regem, Lugduni Batavorum, Ex Officina Elzeviriana, anno 1618 (Jani Rutgersii, Variarum Lectionum liber quintus ad Ampliss. Viros Hoogerbertium, Rochum Honerdam, Paullum ab Asperon, In supremo Consilio Senatores, caput VIII. Leonis Imperatoris Oracula graece et latine, s. 467-468)*. Βλ. και Κ. ΚΥΡΙΑΚΟΥ, ό.π., σ. 91-92, 102.

Dusa γνώρισε, τόσο τον Θεοδόσιο Ζυγομαλά, όσο και τον Γεώργιο Καντακουζηνό, έναν διανοούμενο που διέθετε μια από της μεγαλύτερες βιβλιοθήκες της εποχής στην πρωτεύουσα της αυτοκρατορίας⁹².

Στην ανατύπωση της *Ιστορίας* του Λαονίκου Χαλκοκονδύλη του έτους 1650⁹³ ο εκδότης κάνει λόγο για ένα βιβλίο *Προφητειών* που ανήκε στη βιβλιοθήκη των Καντακουζηνών της Κωνσταντινούπολης⁹⁴.

Το έτος 1655 ο Petrus Lambecius εκδίδει το *Χρησμολόγιο* μαζί με το κείμενο του χρονογράφου Γεωργίου Κωδηνού⁹⁵, όπου περιέχεται η λεγόμενη «Παράφρασις», δηλαδή το κείμενο «Περὶ τοῦ θρυλουμένου πτωχοῦ καὶ ἐκλεκτοῦ βασιλέως», κείμενο το οποίο ο Lambecius θεωρεῖ μεταβυζαντινὴ δημιουργία⁹⁶.

Το έτος 1729⁹⁷ ανατυπώνεται η τελευταία έκδοση της «Παραφράσεως» στη Βενετία με την επιμέλεια του Γεωργίου Πατούσα⁹⁸.

Το 1767⁹⁹ η Βενετική τυπογραφία πλέον επανέρχεται στην έκδοση

92. Βλ. Γ. Κ. ΠΑΠΑΖΟΓΛΟΥ, *Βιβλιοθήκες*, σ. 271-273, 273-286. Πρβλ. και Κ. ΚΥΡΙΑΚΟΥ, ό.π., σ. 92 και σημ. 147, 148.

93. *Histoire des Turcs. Second Tome. Contenant ce qui s'est possédé dans cet empire depuis l'an 1612 jusqu' à l'année présente 1649* par F.F. MEZERAY. Avec l'Histoire du Serrail par le Sieur Baudier. Les illustrations sur l'Histoire de Chalcondyle par Blaise de Vigenère. Les descriptions et figures des habits des officiers et autres personnes de l'Empire Turc. Et les Tableaux prophétiques sur la ruine de mesme Empire, À Paris, chez Mathieu Guillemort rue Saint Jacques, à la bibliothèque 1650. Βλ. και Κ. ΚΥΡΙΑΚΟΥ, ό.π., σ. 93-95, 102.

94. Ό.π., σ. 95.

95. Georgii Codini et alterius cujusdam anonymi excepta de antiquitatibus Constantinopolitanis, edita in lucem opera et studio Petri LAMBECII cum Latina versione et animadversionibus necessariis. Accedunt Manuelis Chrysolorae Epistolae tres des comparatione veteris et novae Romae et Imp. Leonis cognomine Sapientis Oracula cum Figuris, atque antiqua Graeca Paraphrasi, Addita est etiam explicatio officiorum Sancte et Magne Ecclesia, iuxta eorum ordinem, interprete Bernardo MEDONIO Tolosate, Parisiis ex Typografia Regia. MDCLV (= 1655). Βλ. και Κ. ΚΥΡΙΑΚΟΥ, ό.π., σ. 96-98, 102-103.

96. Ό.π., σ. 96.

97. Georgii Codini et alterius cuiusdam anonymi excepta de antiquitatibus Constantinopolitanis [...] Venetiis ex typographia Bartholomei Javarina, M.DCC.XXIX (= 1729).

98. Βλ. Κ. ΚΥΡΙΑΚΟΥ, ό.π., σ. 98 και σημ. 158, 159.

99. Βιβλος χρονική περιέχουσα την Ιστορίαν τῆς Βυζαντίδος μεταφρασθεῖσα ἐκ τοῦ Ἑλληνικοῦ εἰς τὸν κοινὸν ἡμέτερον ἰδίωμα, παρὰ Ἰωάννου Στάνου, τοῦ ἐξ Ἰωαννίνων. Νῦν δὲ πρῶτον τύποις ἐκδοθεῖσα καὶ ἐπιμελῶς διορθωθείσα παρὰ τοῦ Ἱεροδιακόνου Σπυρίδωνος τοῦ Παπαδοπούλου. Τόμος Τέταρτος, Ενετίῃσι αψξζ' 1767. Παρὰ Δημητρίῳ Θεοδοσίῳ τῷ ἐξ Ἰωαννίνων. Con licenza de' Superiori, e privilegio

του 1596, με επιμελητή και ερμηνευτή και της «Παράφρασης» τον γνωστό βυζαντινιστή Ιωάννη Στάνο¹⁰⁰.

Το 1838¹⁰¹ για πρώτη φορά στην Ελλάδα εκδίδεται στην Αθήνα από τον Πέτρο Στεφανίτση¹⁰² το *Χρησολόγιο* αυτό.

Η προηγούμενη αναδρομή στη συγκεκριμένη χειρόγραφη και έντυπη παράδοση του *Χρησολογίου* (*Χρησμοί τοῦ Λέοντος Σοφοῦ καὶ Περί τοῦ θρυλλουμένου πτωχοῦ καὶ ἐκλεκτοῦ βασιλέως*) έγινε για να καταδείξει τη σχέση και του Θεοδοσίου Ζυγομαλά με την καταγραφή και διάδοση μιας παράδοσης που δημιουργείται (από τον κύκλο του;) στην Κωνσταντινούπολη και διαδίδεται και στη Δύση. Η αντιγραφή και διάδοση του *Χρησολογίου* στη Δύση, συντελείται, όπως είδαμε, και από ένα μέλος της οικογένειας Μαλαξού, τον Ιωάννη. Ίσως εδώ πρέπει να τεθεί και η διάσταση ενός νέου προβληματισμού που μπορεί να επεκταθεί στις σχέσεις των δύο μεγάλων Ναυπλιώτικων οικογενειών που, ξεκινώντας από την ίδια αφετηρία, χωρίζουν στην πορεία οι δρόμοι τους. Στη σύνταξη ακόμη και του προπαγανδιστικού κειμένου του *Χρησολογίου* μπορεί να ανιχνευθεί μια διακριτική διάσταση. Ο συντάκτης του κειμένου του χειρογράφου D353 νομιμοποιείται να περιλάβει στη συλλογή που συμπληρώνει τον φάκελο «Θεοδοσίου Ζυγομαλά κύκλος» το κείμενο της ομάδας χειρογράφων του εργαστηρίου Ζυγομαλά. Πίσω όμως από όλες αυτές τις συμβάσεις ίσως κρύβεται ένα ευρύτερο ζήτημα: το ζήτημα των σχέσεων της οικογένειας Ζυγομαλά με τους Προτεστάντες και της οικογένειας των Μαλαξών με τη Ρώμη¹⁰³ και τους παπικούς κύκλους, διάσταση που αντικατοπτρίζει και τη μεταξύ τους πιθανή αντιζηλία.

(βλ. σ. 470-477). Η έκδοση του όλου έργου του Στάνου ελπίζω να έχει, τελικώς, ευνοϊκή έκβαση μέσα στο όλο ερευνητικό πρόγραμμά μου στο Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών για τις ενδογλωσσικές μεταφράσεις στην περίοδο της Τουρκοκρατίας.

100. Για τον Ιωάννη Στάνο βλ. Κ. ΚΥΡΙΑΚΟΥ, ό.π., σ. 98, σημ. 160 και σ. 99, και σημ. 161, 162.

101. Τοῦ σοφωτάτου βασιλέως Λέοντος τοῦ Σοφοῦ Χρησμοί περὶ ἐρημώσεως καὶ ἀναστηλώσεως τῆς βασιλίδος τῶν πόλεων Κωνσταντινουπόλεως. Χρησμῶν κείμενα – ἐρμηνεία – παράφρασις ἀλληγορική, Ἀθήναι 1838.

102. Για τον Π. Στεφανίτση, βλ. Ν.Α. ΒΕΗΣ, ό.π., σ. 242. Βλ. ακόμη Σ.Ι. ΑΣΔΡΑΧΑΣ, «Τὸ βιβλίον τοῦ Π. Δ. Στεφανίτση γιὰ τὸ Μεσολόγγι», *Αἰτωλικά γράμματα*, 1, 1960, 113-115· του ΙΔΙΟΥ, «Λιθογραφίες ἀπὸ ἑνα ἀθησαύριστο ἔντυπο τοῦ Π. Δ. Στεφανίτση», *Ὁ ἐρανιστής*, 2, 1964, 78-79. Α. ΛΙΓΝΑΔΗΣ, «Συμπλήρωμα περὶ Πέτρου Στεφανίτση», *Νέον Ἀθηναίον*, 4, 1963, 129-145.

103. Κ. ΚΥΡΙΑΚΟΥ, ό.π., σ. 24, 40, 58, 60. Πρβλ. Δ. ΣΤΡΑΤΗΓΟΠΟΥΛΟΣ, *Νικόλαος Μαλαξός και το υμνογραφικό του έργο*, [δακτυλόγραφη διδακτορική διατριβή], Θεσσαλονίκη 2003, *passim*.

3. Τέλος, το περιεχόμενο του χειρογράφου D353 θέτει ένα τρίτο ευρύτερο ζήτημα, αυτό της συνολικής χρησιμότητάς του ως παιδαγωγικού ή εν γένει εκπαιδευτικού υλικού που η συλλογή του στους κόλπους ενός χειρογράφου εξυπηρετεί πληρέστερα τους σκοπούς του συντάκτη. Αν εξαιρέσει κανείς το παρέμβλητο υλικό των μαγικών και ιατροσοφικών κειμένων¹⁰⁴, τα υπόλοιπα κείμενα του χειρογράφου εμπίπτουν στον κύκλο των ενδιαφερόντων και των δραστηριοτήτων που καλλιέργησαν οι Ζυγομαλάδες στην Κωνσταντινούπολη, τόσο στη μεταφραστική επίδοσή τους όσο και στον εκπαιδευτικό και θεολογικό τους προσανατολισμό, στο περιβάλλον πάντα της Κωνσταντινούπολης και του Πατριαρχείου. Δεν αποκλείεται, επομένως, κάποιος να κινήθηκε για τη συγκέντρωση, σε ένα σώμα, ενός φαινομενικά ετερόκλητου υλικού, αλλά στην ουσία ενός υλικού που έχει την αφετηρία του στο πνευματικό περιβάλλον που δημιούργησε στην Κωνσταντινούπολη το έργο του Ζυγομαλά σε μια χρονική περίοδο που δεν απομακρύνεται πολύ χρονικά από το μεταίχμιο της δεύτερης προς την τρίτη δεκαετία του 17^{ου} αι. Ο συντάκτης της συλλογής του κώδικα D353 θέλησε να κλείσει ή να συμβάλει στο να διαγραφεί ένας κύκλος μέσα στον οποίο η παράδοση του Ζυγομαλά εξέφρασε κατά τον καλύτερο τρόπο τις πνευματικές και ιδεολογικές τάσεις της εποχής.

104. Η συνύπαρξη ανάλογου υλικού στα χειρόγραφα φαίνεται ότι δεν αποκλειόταν από τους κτήτορες συμμίκτου περιεχομένου κωδίκων, που ήθελαν με αυτόν τον τρόπο να δηλώσουν την πολυμαθειά τους. Πρβλ. το χειρόγραφο Marc. gr. IV 46 (1464)· βλ. E. MIONI, *Bibliothecae Divi Marci Venetiarum. Codices Graeci Manuscripti*, III, 1972, σ. 233-239, κ.ά.

π. ΓΕΩΡΓΙΟΣ Δ. ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΣ

Θεολογικά καὶ ἐκκλησιολογικά τῆς ἐποχῆς
τῶν Ζυγομαλάδων
καὶ ἡ συμμετοχή τους σὲ αὐτὰ

Ἡ βαθεὶα ἐκτίμησή μου στὸν καθηγητὴ Περεντίδη εἶναι ὁ κύριος λόγος τῆς συμμετοχῆς μου στὸ παρὸν συμπόσιον, μολονότι δὲν ἔχω κάτι τὸ ἐντελῶς νέο νὰ προσφέρω, ὅπως ἐπιβάλλεται καὶ ὅπως συνηθίζω σὲ παρόμοιες ἐπιστημονικὲς συνάξεις. Θὰ προσπαθῶ ὅμως νὰ ἀνανεώσω τὴν παρουσίαση κάποιων βασικῶν ὁψεων τῆς ἐποχῆς τῶν Ζυγομαλάδων, Ἰωάννου¹ καὶ Θεοδοσίου², γιὰ νὰ ἀποτιμηθεῖ καὶ ἡ συμμετοχή τους σὲ καίρια προβλήματα τοῦ δούλου Γένους.

1. Ὁ 16^{ος} αἰώνας ἔχει ἐρευνηθεῖ θεολογικά μὲ πληρότητα, παλαιότερα μὲν ἀπὸ τὸν Philipp Meyer³ καὶ ἀπὸ τὸν Gerhard Podskalsky στὴν

1. Γιὰ τὰ βιογραφικὰ καὶ τὴν παλαιότερη γι' αὐτὸν βιβλιογραφία βλ. τὸ σχετικὸ λῆμμα στὴν *Θρησκευτικὴ καὶ Ἠθικὴ Ἐγκυκλοπαιδεῖα*, V, Ἀθήνα 1964, στ. 1231-34 (Τ.Α. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ). Πλούσια στοιχεῖα βρίσκονται καὶ στὰ νεώτερα ἔργα: PODSKALSKY / METALLINOS, σ. 150 ε., σημ. 115. Ἐπίσης στὸ ἔργο τῆς D. WENDEBOURG, *Reformation und Orthodoxie. Der ökumenische Briefwechsel zwischen der Leitung der Württembergischen Kirche und Patriarch Jeremias II. von Konstantinopel in den Jahren 1573-1581*, Göttingen 1986, κυρίως σ. 69 ἐπ. Ἀναφορὰ στὰ βιογραφικὰ καὶ ἐργογραφικὰ τοῦ Ἰωάννου Ζυγομαλά: PERENTIDIS, *Zygomalas*, κυρίως σ. 17 ἐπ.

2. Βιογραφικὰ καὶ ἐργογραφικὰ Τ.Α. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, στὴ *Θρησκευτικὴ καὶ Ἠθικὴ Ἐγκυκλοπαιδεῖα*, ὁ.π. Πρβλ. καὶ PODSKALSKY / METALLINOS σ. 150 ἐπ., σημ. 112, 123. Πρβλ. D. WENDEBOURG, *Reformation*, σ. 70 ε. καὶ PERENTIDIS, *Zygomalas*, σ. 11 ἐπ., 25 ἐπ.

3. Ph. MEYER, *Die Theologische Litteratur der griechischen Kirche im sechszenten Jahrhundert*, Leipzig 1899.

ἐποχή μας⁴. Σημαντικές είναι καὶ οἱ συμβολές τοῦ δασκάλου μου Ἰωάννου Καρμίρη⁵ καὶ τῆς Dorothea Wendebourg⁶, περιοριζόμενες μὲν στὴν ἀλληλογραφία τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου μὲ τοὺς Λουθηρανούς Θεολόγους τῆς Τυβίγγης, ποὺ συνιστᾷ ὅμως τὸ σημαντικότερο γεγονός αὐτῆς τῆς περιόδου.

Τὰ διαμορφωμένα στοὺς τελευταίους βυζαντινοὺς αἰῶνες ρεύματα συνεχίζουν νὰ κρατοῦν τὸ Γένος σὲ μία πνευματικὴ διάθλαση. Ὑπάρχουν πρῶτα οἱ παραδοσιακοί, συνεχιστὲς τῆς πατερικῆς ἡσυχαστικῆς παράδοσης⁷, ποὺ εἶναι σὲ κάθε ἐποχὴ ἡ αὐθεντικὴ φανέρωση καὶ πραγμάτωση τῆς Ὁρθοδοξίας. Ἡ παράταξη αὕτη ἦταν συνάμα ἀνθενωτικὴ, ἐνσαρκώνουσα τὸ φρόνημα ἐκεῖνο, ποὺ κωδικοποιεῖ δύο αἰῶνες μετὰ ὁ Πατροκοσμὰς ὁ Αἰτωλός, τὴν συνείδηση δηλαδὴ, ὅτι ἡ πραγματικὴ ἀπειλὴ τοῦ Γένους προέρχεται ἀπὸ τὴν αἵρετικὴ Δύση⁸, χωρὶς βέβαια αὐτὸ νὰ σημαίνει ὅπωςδῆποτε ταύτιση μὲ τὸν Κατακτητὴ ἢ φιλοτουρκισμό, ἐκτὸς ἀπὸ κάποιες ἐλεγχόμενες ἐξαιρέσεις. Ἡ φιλενωτικὴ καὶ φιλοπαπικὴ ταυτόχρονα παράταξη συνέχιζε τὶς πρακτικὲς ποὺ ἐπέβαλε ἡ Σύνοδος Φερράρας - Φλωρεντίας (1438/39)⁹, μὲ καθαρὰ οὐνιτικὲς τάσεις. Μόνιμο πρόβλημα γιὰ τὸ Γένος παρέμενε ἡ παπικὴ ἀπειλὴ, ποὺ δὲν ἦταν μόνο θρησκευτικοεκκλησιαστικὴ, ἀλλὰ καὶ πολιτικὴ¹⁰. Οἱ «Παπίσται» ἢ «Παπισταί», κατὰ τὸν αὐτοχαρακτηρισμό τους, ὅπως παρατηρεῖ συχνὰ ὁ Θεοδόσιος¹¹, ἦταν μόνιμη ἐστία προ-

4. Ὁ.π., σ. 123 ἐπ.

5. Ι.Ν. ΚΑΡΜΙΡΗΣ, *Ὁρθοδοξία καὶ Προτεσταντισμός*, Ι, Ἀθήναι 1937, σ. 76 ἐπ. ὅπως καί, «Ὁ Ὁρθόδοξο-Προτεσταντικὸς Διάλογος. Σύντομος ἐπισκόπησις τῆς ἀνελιξέως αὐτοῦ», ἀνάτ. ἐκ τῆς Θεολογίας, Ἀθήναι 1988, σ. 41 ἐπ.

6. Ὁ.π.

7. PODSKALSKY / ΜΕΤΑΛΛΙΝΟΣ, σ. 123 ἐπ. Πρβλ. σ. 68 ἐπ. (= Ἡ σημασία τοῦ Παλαμισμού). Ἄλλες ἀπόψεις βλ. στὸ π. Γ.Δ. ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΣ, «Ἡσυχαστὲς καὶ Ζηλωτές. Πνευματικὴ ἀκμὴ καὶ κοινωνικὴ κρίση στὸν Βυζαντινὸ 14^ο αἰῶνα», στὸ: *Ἑλληνισμὸς Μαχόμενος*, Ἀθήναι 1995, σ. 13-40. Ὁ ΙΔ., «Ἡ σπουδαιότητα τοῦ Ἡσυχασμοῦ στὴν Ἱστορία τοῦ Γένους», Πρακτικὰ Συνεδρίου, Ὁ ἅγιος Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς στὴν Ἱστορία καὶ τὸ Παρόν, Ἅγιον Ὄρος 2000, σ. 473-480.

8. Βλ. π. Γ.Δ. ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΣ, «Τὸ 1821 καὶ οἱ Συντελεστὲς του», στὸ: *Ἑλληνισμὸς Μαχόμενος*, ὁ.π., σ. 41 ἐπ. (σ. 43/44).

9. Βασικὲς θεωρήσεις τῆς Συνόδου, βλ. στὴν *Θρησκευτικὴ καὶ Ἠθικὴ Ἑγκυκλοπαίδεια*, ΧΙ, 1957, στ. 1015-1020 (Β. ΣΤΑΥΡΙΔΗΣ). J. GILL, *Ἡ Σύνοδος τῆς Φλωρεντίας*, Ἀθήναι 1962. Β. ΦΕΙΔΑΣ, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία*, ΙΙ, Ἀθήναι 1994, σ. 603-626.

10. Πρβλ. τὸ τότε Παπικὸ κράτος (Ρώμης) καὶ τὸ σημερινὸ Κράτος τοῦ Βατικανοῦ.

11. Στὶς ἐπιστολὲς του στὴν *Turcogr*.

βλημάτων για τους Ὁρθόδοξους, μὲ κορύφωση τὴν ἀπόπειρα εἰσαγωγῆς τοῦ Παπικοῦ Ἡμερολογίου στὴν Ἀνατολὴ καὶ ἀπώτερο στόχο τὴν ἔνωση¹². Στὰ μέσα τοῦ 16^{ου} αἰώνα θὰ γίνεῖ γνωστὴ στὴν Ἀνατολὴ καὶ ἡ Μεταρρύθμιση στὴν Λουθηρανικὴ ἐκδοχὴ τῆς¹³.

Ἡ ἐποχὴ καὶ τὰ προβλήματα τῆς γέννησαν σημαντικοὺς θεολόγους, μεταξὺ τῶν ὁποίων ὁ Μάξιμος Γραικὸς (1470-1556)¹⁴, ὁ Παχώμιος Ρουσάνος (1508-1558)¹⁵, ὁ πρῶτος καθαρόαιμος θεολόγος τοῦ αἰώνα¹⁶, ὁ Μελέτιος Πηγάς (1551-1601)¹⁷, ὁ Γαβριὴλ Σεβήρος (†1616)¹⁸, ὁ Μάξιμος Πελοποννήσιος (1565/70-1621/30)¹⁹, ὁ «λαϊκὸς θεολόγος»²⁰ Δαμασκηνὸς Στουδίτης (†1577), μὲ μεγάλη ἡσυχαστικὴ ἐπίδραση στὰ λαϊκὰ στρώματα μὲ τὸ σπουδαῖο κηρυγματικὸ ἔργο του «Θησαυρὸς»²¹ κ.ἄ. Ὅπως ὁμως ὀρθὰ ἐπισημαίνει ὁ Podskalsky, ὅλοι αὐτοὶ οἱ Θεολόγοι «ἐπισκιάζονται ἀπὸ τὴν κορύφωση καὶ συνάμα τὸ τέλος αὐτῆς τῆς περιόδου, δηλαδὴ τὴν μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1573 καὶ 1581 ἀλληλογραφία τῶν κορυφαίων Λουθηρανῶν τοῦ πανεπιστημίου τῆς Τυβίγγης ἀφενδὸς καὶ τοῦ Πατριάρχου Ἱερεμία τοῦ Β' καὶ τῶν συμβούλων του ἀφετέρου»²². Στὴν ὁμάδα αὐτὴ συγκαταλέγονται καὶ οἱ Ζυγομαλάδες, πατέρας καὶ υἱός.

2. Ὁ Διάλογος αὐτὸς προσέλαβε τεράστια θεολογικὴ σημασία, μολοντί διακριβωτικός, καὶ ἀπὸ τὶς δύο πλευρές, καὶ ἐνημερωτικός. Ἦταν ἡ πρώτη φορά, ποὺ ἡ Ὁρθόδοξη Ἀνατολή, στὸ κέντρο τῆς, τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο, ἐλάμβανε πλήρη γνώση γιὰ τὴ νέα ἀναδεδραδά τοῦ Δυτικοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ τοῦ σκοποῦ τοῦ ἀνοίγματος

12. Βλ. PODSKALSKY / METALLINOS, ὁ.π., σ. 151 ἐπ. (καὶ σημ. 118).

13. Μία πρώτη, ἐπιφανειακὴ, γνώση φαίνεται νὰ ἔχει ὁ Παχώμιος Ρουσάνος. Βλ. PODSKALSKY / METALLINOS, ὁ.π., σ. 144 ἐπ. (146!). Πρβλ. π. Γ.Δ. ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΣ, «Κριτικὲς ἐπισημάνσεις στὸ ἔργο τοῦ Π. Ρουσάνου "Κατὰ Ἀγιοκατηγόρων"», *Πρακτικὰ Συνεδρίου Ζακύνθου*, Ἀθῆναι 2005, σ. 353-363 (ἐδῶ, 358 ἐπ.).

14. Βλ. PODSKALSKY / METALLINOS, ὁ.π., σ. 133 ἐπ. (Βιβλιογραφία).

15. PODSKALSKY / METALLINOS, ὁ.π., σ. 144 ἐπ.

16. Ὁ χαρακτηρισμὸς ἀνήκει στὸν PODSKALSKY / METALLINOS, σ. 144.

17. Ὁ χαρακτηρισμὸς ἀνήκει στὸν ἴδιο, σ. 144.

18. PODSKALSKY / METALLINOS, ὁ.π., σ. 179 ἐπ. (Βιβλιογραφία).

19. Στὸν ἴδιο, σ. 167 ἐπ.

20. Στὸν ἴδιο, σ. 209 ἐπ.

21. «Μᾶλλον ἱεροκέρυκας» χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὸν PODSKALSKY / METALLINOS.

22. Βλ. π. Γ.Δ. ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΣ, «Εὐαγγελισμὸς καὶ Σάρκωσις στὴν κηρυκτικὴ παράδοση τοῦ ὑποδούλου Ἑλληνισμοῦ», στὸ *Δοκίμια Ὁρθόδοξης Μαρτυρίας*, Ἀθῆναι 2001, σ. 48-66.

τῶν Λουθηρανῶν τῆς Τυβίγγης στήν Ρωμαϊκή Ἀνατολή. Γρήγορα διαμορφώθηκε ἡ βεβαιότητα ὅτι ἡ προσπάθεια τῶν πρώτων Μεταρρυθμιστῶν καί τῶν διαδόχων τους τὸν 17^ο αἰῶνα, ἀπέβλεπε στήν ἐξάπλωση τῆς Προτεσταντικῆς Μεταρρύθμισης στήν Ἀνατολική Ἐκκλησία μέσω τοῦ Διαλόγου²³. Εἶναι ἡ τακτική ποὺ χαρακτήρισε καί τὴν παπικὴ κίνηση πρὸς τὴν Ἀνατολή, συνεχίζεται δὲ ἐν πολλοῖς καί στὶς μεταγενέστερες διαχριστιανικὲς σχέσεις, παρὰ τὰ διάφορα προσχήματα καί τὶς συγκαλύψεις.

Οἱ Μεταρρυθμιστὲς τῆς Γερμανίας δὲν εἶχαν σαφῆ γνώση γιὰ τὴν Ὁρθόδοξη Ἀνατολή καί τὴν κατάστασή της²⁴. Ὁ Λούθηρος πίστευε ὅτι «ἡ Ἑλληνικὴ Ἐκκλησία ἀντιπροσώπευε τὴν πραγματικὴ παράδοση τοῦ πρώτου χριστιανισμοῦ πολὺ καλύτερα ἀπὸ ὅ,τι ἔκαναν οἱ θεολόγοι τῆς Ρώμης»²⁵, ἀντιπαθοῦσε ὅμως τὸ πνεῦμα τῆς Ἀναγέννησης, σὲ ἀντίθεση μὲ τοὺς κυριότερους μαθητὲς του, ποὺ ἦσαν τέκνα της, ἰδιαίτερα ὁ Φίλιππος Μελάγχθων (1497-1560)²⁶. Ἀπὸ αὐτὸν ἄρχισε ἡ οὐσιαστικὴ κίνηση πρὸς τὴν Ὁρθόδοξη Ἀνατολή²⁷. Οἱ πρῶτες ἀπόπειρες βέβαια τοῦ Μελάγχθωνος ἀπέτυχαν, ἀκόμα καί ἡ στροφή του στὸν Οἰκουμενικὸ Πατριάρχη Ἰωάσαφ Β' (1556-1565), στὸν ὁποῖο ἔστειλε ἐπιστολὴ του μὲ μία μετάφραση τῆς Αὐγουσταίας Ὁμολογίας. Μεγαλύτερη ἐπιτυχία εἶχε ἡ μεταγενέστερη προσπάθεια, τὴν διεκπεραίωση τῆς ὁποίας ἀνέλαβαν ὁ πρέσβης τῶν Ἀψβούργων στήν Πόλη David von Ungnad (1570) καί ὁ πάστορας τῆς γερμανικῆς πρεσβείας Stephan Gerlach²⁸, ὅπως θὰ δοῦμε στὴν συνέχεια.

Πρέπει νὰ δηλωθεῖ στὴν συνάφεια αὐτή, ὅτι τὸ σημεῖο μιᾶς πρώτης ἀστασίας τῆς ταύτισης τῶν δύο πλευρῶν ἦταν ἡ κοινὴ ἀρνητικὴ στάση ἀπέναντι στὴν Παλαιὰ Ρώμη καί τὸν Παπισμό. Οἱ Ἕλληνες ἔδειχναν συμπάθεια πρὸς τοὺς Λουθηρανούς, ὡς ἀντιπαπικοὺς καί οἱ Λουθηρανοὶ θεωροῦσαν τὴν ἔνωση μὲ τοὺς Ἕλληνες ἐναντίον τῆς Ρώμης ὡς

23. Ὁ.π., σ. 148. Τὰ βιβλιογραφικὰ τοῦ Διαλόγου, σ. 52 ἐπ. (σημ. 22). Πρβλ. I.N. ΚΑΡΜΙΡΗΣ, Ὁ Ὁρθόδοξο-Προτεσταντικὸς Διάλογος..., σ. 41 ἐπ. (σημ. 1). Ὁ IΔ., Ὁρθοδοξία..., σ. 79-135.

24. I.N. ΚΑΡΜΙΡΗΣ, Ὁρθοδοξία..., σ. 439.

25. I.N. ΚΑΡΜΙΡΗΣ, Ὁ Ὁρθόδοξο-Προτεσταντικὸς Διάλογος..., σ. 23, 33 ἐπ.

26. I.N. ΚΑΡΜΙΡΗΣ, Ὁρθοδοξία..., σ. 21 ἐπ.

27. Στ. ΠΑΝΣΙΜΑΝ, Ἡ Μεγάλῃ Ἐκκλησίᾳ ἐν αἰχμαλωσίᾳ, II, Ἀθήνα 1979, (Μετάφρ. Ν. ΠΑΠΑΡΡΟΔΟΥ), σ. 472, σημ. 367.

28. Βλ. I.N. ΚΑΡΜΙΡΗΣ, Ὁ Ὁρθόδοξο-Προτεσταντικὸς Διάλογος..., σ. 32 ἐπ. Γιὰ τὴν στάση του ἐναντι τῶν Ἑλλήνων, βλ. E. BENZ, *Die Ostkirche im Lichte der Protestantischen Geschichtsschreibung*, Freiburg-München 1952, σ. 17-20.

«ἀπώτερο σκοπὸ ἐπιτευκτέο καὶ ἐπιτευκτό»²⁹. Παράλληλα ὁμως ἐπέδωκαν τὴν ἀπόκρουση καὶ ριζοσπαστικῶν παραφυάδων στοὺς κόλπους τους, μὲ τὶς ὁποῖες διεξῆγαν σφοδροὺς ἀγῶνες³⁰. Εἶναι λοιπὸν εὖλογο, γιατί στίς ἐπαφές Ἑλλήνων καὶ Λουθηρανῶν ἐναντιώθηκαν οἱ Ρωμαιοκαθολικοὶ τῆς Ἀνατολῆς, ὅπως ὁμολογεῖ ὁ Ἰωάννης³¹.

3. Τὴν πρωτοβουλία γιὰ τὶς ἐπαφές τῶν δύο πλευρῶν ἀνέλαβε ὁ Καθηγητὴς τῶν Ἑλληνικῶν καὶ Λατινικῶν Γραμμάτων στὴν Τυβίγγη Μαρτίνος Κρούσιος (Kraus, Crusius, 1520-1607)³², «ἄνθρωπος μὲ σαφεῖς θρησκευτικὲς πεποιθήσεις καὶ ζωηρὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴ πολιτικὴ»³³, ἀλλὰ καὶ πιστὸς στὴ δυνατότητα τελεσφόρησης τῆς προσπάθειάς του. Αὐτὸς ἀνέθεσε στὸν Gerlach τὴν σύναψη διαπροσωπικῶν σχέσεων γιὰ τὴν διευκόλυνση τῶν θεολογικῶν ἐπαφῶν³⁴. Μαζὶ μὲ τὰ γράμματα πρὸς τὸν Πατριάρχη Ἱερεμία καὶ τοὺς συνεργάτες του, ὁ Κρούσιος³⁵ ἔστειλε μὲ τὸν Gerlach καὶ νέα μετάφραση τῆς Αὐγουσταίας Ὁμολογίας, ποὺ ἀποτελεῖ, τὸ «σημαντικώτατον συμβολικὸν βιβλίον τοῦ Προτεσταντισμοῦ»³⁶. Οἱ Μεταρρυθμιστὲς εἰσάγουν στὴν Ἱστορία τῆς Θεολογίας τὴν ὁμολογιακὴ ἀντίληψη καὶ ἔκφραση πίστεως, χάνοντας τὴν ὑπαρκτικὴ συνείδηση τοῦ γεγονότος τῆς ἐν

29. Στ. ΠΑΝΣΙΜΑΝ, σ. 446 ἐπ.

30. Στὸ ἴδιο, σ. 456 ἐπ.

31. Ἐπιστολὴ Ἰωάννου Ζυγομαλᾶ πρὸς Μ. Κρούσιο (15.11.1575), *Turcogr.* σ. 428: «...ἵνα δὲ σαφηνίσω σοι, δι' ἣν αἰτίαν προεῖρηκα, κὰν δέῃ με ὅπλα ἀράμενον ὑμῖν καὶ τῇ ἀληθείᾳ, ἴσθι, ὡς πολλοὶ ὧδε φράρων, ἤτοι τῶν ὑποτασσομένων τῇ ἐκκλησίᾳ τῆς πρεσβυτέρας Ῥώμης, οἱ σφᾶς αὐτοὺς παπίστας καλοῦσι, μαθόντες, αὐτόθεν ἀπεστάλθαι τὸ ῥῆθὲν ὑμεδαπὸν βιβλ[ι]άριον, τὸ περιέχον τὴν θρησκείαν ὑμῶν, φεῦ, ὅπόσον ἐφρύαξαν, ἐναντιούμενοι ὑμῖν».

32. Βλ. PODSKALSKY / METALLINOS, σ. 154. Ὁ δὲ Μ. Κρούσιος σημείωνε λ.χ. «Scopus noster est, inter Constantinopolim et Tybingam concordiam efficere». D. Wendebourg, ὁ.π., σ. 62. C. DAVEY, *Metrophanes Kritopoulos, Pioneer for Unity*, London 1987, σ. 55 ἐπ. Οἱ Λουθηρανοὶ Θεολόγοι «sincerely believed that unity was possible between themselves and the Greeks granted the latter's acceptance of the principles of the Reformation. They hoped, as they put it, to "win the Eastern Church for the Gospel", and also through the union of the so-called "Orthodox" Lutheranism with the ancient Orthodox Church, to win victory over both their Roman Catholic and extreme Protestant opponents».

33. I.N. ΚΑΡΜΙΡΗΣ, *Ὁρθοδοξία...*, σ. 439.

34. Ὁ.π.

35. Βιβλιογραφικὰ PODSKALSKY / METALLINOS, σ. 248, σημ. 108.

36. Στὸ ἴδιο, σ. 150.

Χριστῷ ἀληθείας³⁷. Ἡ Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία θὰ ἀναγκασθεῖ νὰ χρησιμοποιοῦν τὸν ἴδιο τρόπο ἐπικοινωνίας, καὶ ἔτσι θὰ ἐμφανισθοῦν καὶ στὴν δική της πορεία οἱ «Ὁμολογίες» τοῦ 17^{ου} αἰῶνα. Ἐντονη ἦταν ὁμως ἡ ἀνησυχία γιὰ τὴν ἐντύπωση, ποὺ θὰ προκαλοῦσε τὸ Πατριαρχεῖο. Οἱ Λουθηρανοὶ εἶχαν ἀρχίσει νὰ συνειδητοποιοῦν τὴν ἀπόστασή τους ἀπὸ τὴν Ὁρθοδοξία. Ἀναζητώντας πρόσωπα μὲ ἐπιρροὴ στὸ Πατριαρχεῖο ὁ Gerlach συνήψε γρήγορα φιλικές σχέσεις μὲ τοὺς Ζυγομαλάδες, ἰδιαίτερα μὲ τὸν Θεοδόσιο³⁸, ὡς ἀρχιγραμματέα τοῦ Πατριάρχου³⁹, τὸν συνέδεσε δέ, ὡς ἀντάλλαγμα, καὶ μὲ τὸν Κρούσιο⁴⁰. Ἡ ἀναζήτησις προσώπων καταλλήλων στὴν ἄσκηση ἐπιρροῆς μένει μέχρι σήμερα στὸ κέντρο τῆς μεθόδου τῶν διαχριστιανικῶν διαλόγων. Ὁ «διάλογος τῆς ἀγάπης», ὅπως χαρακτηρίσθηκε ἀπὸ τὸν Πατριάρχη Ἀθηνᾶγόρα, ποὺ αὐξάνει καὶ βαθαίνει τὶς διαπροσωπικὲς σχέσεις, προοδοποιεῖ «τὸν διάλογο τῆς πίστεως»⁴¹, σὰ παρασκήνια δὲ ἀποκαλύπτεται, ὅτι οἱ ὅποιες χαρακτηριολογικὲς ἰδιαιτερότητες ἢ καὶ ἀδυναμίες προσώπων δὲν μένουν ἀνεκμετάλλευτες ἀπὸ τοὺς Δυτικούς. Στὴν κατεύθυνση αὐτὴ πρωταγωνίστησαν στὴν πρώτη ἐκείνη καὶ βασικὴ συνάντησις μὲ τὸν Προτεσταντισμὸ οἱ Ζυγομαλάδες.

Ὁ Κρούσιος συνδέθηκε πρῶτα μὲ τὸν Ἰωάννη⁴². Ἡ ἀφοσίωσις τοῦ

37. Ὁ Gerlach, πάστορας τῆς γερμανικῆς Πρεσβείας στὴν Κωνσταντινούπολη, εἶχε τὴν ἀποστολὴ «νὰ κερδίσῃ ὑπὲρ τοῦ Εὐαγγελίου τὴν Ἀνατολικὴν Ἐκκλησίαν»: I.N. KARMIRHS, *Ὁρθοδοξία...*, σ. 88. Για τὸν Gerlach βλ. I.N. KARMIRHS, *Θρησκευτικὴ καὶ Ἠθικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία*, II, 1963, στ. 951-954.

38. Μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ οἱ Ζυγομαλάδες. Στὸν ΙΔ., σ. 97.

39. I.N. KARMIRHS, *Ὁ Ὁρθόδοξο-Προτεσταντικὸς Διάλογος...*, σ. 43 ἐπ.

40. Βλ. X. ΓΙΑΝΝΑΡΑΣ, *Ὁρθοδοξία καὶ Δύσις στὴ Νεώτερη Ἑλλάδα*, Ἀθήνα 1992, σ. 112 ἐπ. Τὸ λουθηρανικὸ πνεῦμα ἐνσαρκώνουν τὰ λόγια τοῦ Κρουσίου πρὸς τὸν Πατριάρχη Ἱερεμία: «Βιβλιάριόν τι πέμπω, τὰ τῆς πίστεως ἡμῶν ὅλης κεφάλαια περιέχον, ὅπως σου ἡ ἀγιότης βλέπῃ τὴν θρησκείαν ἡμῶν, τίς ἐστὶ, καὶ εἴ τι ἄρα τῇ παρὰ ταῖς τῆς ἀγιότητός σου Ἐκκλησίαις διδασκαλίᾳ συμφωνοῦμεν, ἢ τί τάχα διαφωνοῦν ἐστίν, ὅπερ οὐκ ἂν θέλοιμι. Δέομαι δὲ μεγάλως τὴν ἀγιότητά σου, αὐτὸ μετὰ τῆς αὐτῆς ἥς τὰ πρότερα εὐνοίας δέχεσθαι καί, εἰ μὴ βαρὺ, τὴν σωφρότητα ἐαυτῆς περὶ τούτων κρίσιν εὐνοϊκῶς δηλοῦν, εἰ ἄρα, τοῦ Θεοῦ διδόντος, τὰ αὐτὰ ἐν Χριστῷ φρονοῦμεν». Βλ. *Acta et scripta Theologorum Wirtembergensium et Patriarchae Constantinopolitani Hieremiae, quae utrique ab anno MDLXXVI usque ad annum MDLXXXI de Augustana Confessione inter se miserunt, graece et latine ab iisdem Theologis edita*. Witembergae 1584, σ. 1.

41. PANEIMAN, ὁ.π., σ. 457, σμ. 375.

42. Ὁ Θεοδόσιος ἀπὸ τὸ 1563 ἦταν νοτάριος στο Πατριαρχεῖο. Βλ. PODSKALSKY / METALLINOS, σ. 153 καὶ σμ. 123.

τελευταίου στὸν γερμανὸ φίλο του ἐκφράζεται συχνὰ μὲ δηλώσεις, ὅπως: «Ἐγώ γε οὔτε ὤκησα, οὔτε μὴν ὀκνήσω ποτὲ ἐξυπηρετήσιν ἀμφοῖν [τὸν Κρούσιον καὶ τὸν Gerlach] καὶ ἡ δυνάμενος ἔχω χαρίζεσθαι, καὶ δεῆσθαι με ὅπλα ἀράμενον ἐν ταύτῃ τῇ γηραλέᾳ μου ἡλικίᾳ συμμαχήσιν τῇ ἀληθείᾳ καὶ ὑμῖν»⁴³. Ὁ Θεοδόσιος ὁμῶς λόγῳ τῆς θέσεώς του στὸ Πατριαρχεῖο θὰ γίνῃ ὁ κύριος διάμεσός τους μὲ τὸν Πατριάρχῃ⁴⁴. Τὴν ἔνταση τῆς φιλίας τους βεβαιώνουν οἱ ἐκατέρωθεν προσφωνήσεις. Ὁ Θεοδόσιος δηλώνει στὶς 20.2.1578 στὸν Κρούσιο: «... Δεῖ καὶ ἡμᾶς τὴν φιλικὴν συνουσίαν ταύτην, ὡς ἀμαλθείας κέρας ἢ τῶν τιμῶν ἄλλο τι, διατηρεῖν καὶ μὴ μειοῦν, ἀλλ' ἐπὶ πλεῖον αὐτὴν ἐντείνειν, οὐ δῶρα μόνον, τεκμήρια φιλίας, ἀλλήλοις χαρίζομένους, ἀλλὰ καὶ τὸ τῆς καρδίας φίλτρον κατὰ πάντα ἐνδεικνυμένους»⁴⁵. Ὁ Κρούσιος, ἐξ ἄλλου, τὸν προσφωνεῖ «φίλων τιμιώτατε» καὶ τὸν χαρακτηρίζει κάπου «θεόδοτον φίλον»⁴⁶. Δὲν πρόκειται γιὰ φραστικὴ ὑπερβολή, ἀλλὰ ὑποδηλώνεται ἡ ἔνταση καὶ ἔκταση τῆς φιλικῆς σχέσης τους.

Ἡ ἀναζήτηση βαθύτερων κινήτρων στὴν ἐντυπωσιακὴ προσήλωση τῶν Ζυγομαλάδων πρὸς τὸν Κρούσιο καὶ τοὺς Γερμανοὺς δὲν ἔμεινε ἀτελέσφορη. Ἀναζητήθηκαν καὶ λόγοι ἐθνικοί. Οἱ Ζυγομαλάδες, ζώντας στὴ συνέχεια τῆς Ρωμανίας, τῆς αὐτοκρατορίας τῆς Νέας Ρώμης («ἡ Νέων Ῥωμαίων, εἴτε Γραικῶν βασιλεία...»)⁴⁷, δὲν ἦταν δυνατό νὰ μὴ συγκινοῦνται ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ «Ῥωμαίου βασιλέως» στὴν Γερμανία (τοῦ Μαξιμιλιανοῦ) ἢ νὰ μὴν προσβλέπουν μὲ βασικὲς ἐλπίδες στὸν Γερμανὸ αὐτοκράτορα, ὡς «τὸν θεῖον Ῥωμαίων βασιλέα»⁴⁸. Δὲν εἶναι, ἔτσι, περίεργο, ὅτι στὰ τέλη τοῦ 1576 ἢ τὶς ἀρχὲς τοῦ 1577 ὁ Ἰωάννης, μὲ τὴν ἐντολὴ τοῦ πατριάρχου Ἱερεμίου, ταξίδευσε στὴ Βιέννη, γιὰ νὰ παρακινήσῃ τὸν γερμανὸ αὐτοκράτορα Μαξιμιλιανὸ Β' νὰ προσχωρήσῃ στὴν Ὀρθοδοξίαν⁴⁹. Ἀλλὰ καὶ ὁ Θεοδόσιος χαρακτηρίζει τοὺς γερμανοὺς νέους, λόγῳ τῆς ἐλληνομάθειάς τους, «διαδόχους» τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων («ὧν ὑμεῖς νῦν διάδοχοι») ⁵⁰, δεχόμενος ἔτσι πνευματικὴ συγγένεια μαζὶ τους.

43. PANEIMAN, ὁ.π., σ. 457, σημ. 375.

44. Ὁ «διάλογος τῆς ἀγάπης» εἶναι στὴν οὐσία ἐφεύρημα τῆς Β' Βατικανῆς Συνόδου (1962-65). Βλ. π. Γ.Δ. ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΣ, «Οἱ διάλογοι χωρὶς προσωπεῖον», ἐκδ. Περιοδ. *Παρακαταθήκη*, τ. 25 (Ἰούλιος-Αὐγούστος 2002).

45. Τὶς ἐπαφὲς ἀναλύει λεπτομερῶς ἡ Dorothea WENDEBOURG, ὁ.π., σ. 78 ἐπ.

46. *Turcogr.*, σ. 438.

47. PANEIMAN, σ. 469.

48. *Turcogr.*, σ. 458.

49. Βλ. Ἐπιστολὴ τῆς 15.4.1576. *Turcogr.*, σ. 444 ἐπ.

50. Σημειώνει ὁ Θεοδόσιος (*Turcogr.*, σ. 92).

Καὶ τοῦτο, διότι κανεῖς δὲν μπορεῖ νὰ ἀρνηθεῖ, ὅτι οἱ Ζυγομαλάδες προσέφεραν πραγματικές καὶ οὐσιαστικές ἐξυπηρετήσεις στοὺς γερμανοὺς συνομιλητές τους. Οἱ πηγές εἶναι ἀποκαλυπτικές στὸ σημεῖο αὐτό⁵¹. Ἐδίδαν χρήσιμες πληροφορίες γιὰ τὴν κατάσταση στὸ Πατριαρχεῖο, διευκολύνοντας τοὺς Λουθηρανούς στὶς ἐκτιμήσεις καὶ ἐνέργειές τους⁵². Μεσολαβοῦσαν σὲ κρίσιμες καμπές τῶν πραγμάτων, τροφοδοτοῦσαν τὸν Κρούσιο μὲ κείμενα, μεταφράσεις καὶ ἄλλο ὕλικό, ἐνισχύοντας τὸ ἔργο του, ἀκόμη καὶ τὸ διδακτικό⁵³. Τὸ σπουδαιότερο ὅμως, ἡ φιλικότητά τους, ἔστω καὶ σὲ κάποια σημεῖα ὑπερβολικὴ καὶ μὲ σαφὴ σκοπιμότητα, ἐνθάρρυνε τὶς προσδοκίες τῶν Λουθηρανῶν γιὰ μία περιλαμπρὴ ἐπιτυχία στὴν Ἀνατολή (ἀφοῦ μάλιστα ἡ ἐπιφανειακὴ σχέση τους μὲ τὴν πατερικὴ παράδοση δὲν τοὺς ἐπέτρεπε νὰ ἐκτιμήσουν σωστὰ τὰ πράγματα) καὶ ἄθελά τους παραπλανοῦσαν τοὺς Λουθηρανούς, δίνοντάς τους ἀνέριστες ἐλπίδες⁵⁴. Διότι πίσω ἀπὸ ὅλες τὶς ἐνέργειες τῶν Ὀρθοδόξων ἦταν ὁ συνετὸς καὶ θεολογικὰ ἐγκρατέστατος⁵⁵ πατριάρχης Ἱερεμίας, ποὺ μαζὶ μὲ τοὺς γνωστοὺς καὶ ἀγνώστους συνεργάτες του μποροῦσαν νὰ κατανοήσουν τὶς ἀληθινὲς προθέσεις τῶν Λουθηρανῶν καὶ τὴν τεράστια ἀπόσταση τῆς Μεταρρύθμισης ἀπὸ τὴν πίστη καὶ πράξη τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας, συνέχεια τῆς ὁποίας ἀποτελοῦσε (καὶ ἀποτελεῖ) ἡ Ὀρθοδοξία τῶν νεωτέρων Ἀγίων της, μὲ τὴν ὁποία ταυτιζόταν καὶ ὁ Ἱερεμίας. Σὲ αὐτὸ τὸ σημεῖο οὔτε οἱ Ζυγομαλάδες, ὁ Θεοδόσιος λ.χ., οὔτε καὶ οἱ ἄλλοι συνεργάτες μποροῦσαν νὰ ἐπηρεάσουν σὲ ὑποχωρήσεις τὸν Μεγάλον Πατριάρχη, ποὺ βρέθηκε στὸν πρῶτον πατριαρχικὸν θρόνον τῆς Ὀρθοδοξίας σὲ ἱστορικὲς στιγμές.

Γιὰ νὰ ἐπανέλθουμε ὅμως στὶς σχέσεις τῶν Ζυγομαλάδων μὲ τοὺς Γερμανοὺς, σὲ κάποιο σημεῖο οἱ σχέσεις αὐτὲς ἀδράνησαν ἀπὸ τὰ ἴδια τὰ πράγματα. Κίνησαν τὴν ὑποψία τοῦ Λαοῦ, ὁ ὁποῖος τοὺς κατηγοροῦσε ὡς αἰρετικούς⁵⁶. Ἡ ἔκδοση τῆς *Τουρκογραφίας*, τὸ 1584, τοὺς ἐνοχοποίησε ἀκόμη περισσότερο, ἀφοῦ αὐτοὶ προσέφεραν τὸ περισσότερον ὕλικό της, κυρίως ὁ Θεοδόσιος. Ἐν τούτοις ἀπτόητοι οἱ Ζυγο-

51. *Turcogr.*, σ. 465. Πρβλ. D. WENDEBOURG, σ. 141.

52. Βλ. PODSKALSKY / METALLINOS, σ. 150, σημ. 114.

53. *Turcogr.*, σ. 437.

54. Ὁ.π., σ. 73.

55. Βλ. PODSKALSKY / METALLINOS, ὁ.π., σ. 162.

56. Ὁ Θεοδόσιος ἔγραφε στὸν Κρούσιο τὸ 1576: «Πενίξ γὰρ συνοικοῦμεν, κωλυούσης ἐν πολλοῖς τὰ καλὰ [...], ἥτις ἐμποδὼν γίνεται καὶ τῷ συγγράφειν, ὡς δεῖ, παρενοχλεῖ, τὴν τε βραδύτητα τῶν ἀποκρίσεων κατεργάζεται» (*Turcogr.*, 429 ἐπ.).

μαλάδες συνήψαν σχέσεις και με τὸν διάδοχο τοῦ Gerlach, τὸν Salomon Schweigger⁵⁷, ὁ δὲ Κρούσιος δὲν ἔπαυσε νὰ ἀλληλογραφεῖ μαζί τους, ὅπως και με ἄλλους σημαίνοντες Ἑλληνες θεολόγους και ἐκκλησιαστικούς, μέχρι τὸν θάνατό του (1607), γιὰ προπαγανδιστικούς και ἐπιστημονικούς σκοπούς⁵⁸.

4. Πολὺ ἔχει ἀπασχολήσει τὴν ἔρευνα τὸ ἐρώτημα τῆς συμμετοχῆς τῶν Ζυγομαλάδων στὴν σύνταξη τῶν θεολογικῶν Ἀποκρίσεων τοῦ πατριάρχου Ἱερεμία και τῆς φύσεώς της. Καὶ τοῦτο, διότι ὅσο μεγαλύτερη μπορεῖ νὰ ἀποδειχθεῖ ἡ ἀνάμειξή τους σ' αὐτές, ἓνα ἀπὸ τὰ σημαντικότερα συμβολικά κείμενα τῆς Ὁρθοδοξίας, σὲ κρίσιμους μάλιστα καιρούς, τόσο περισσότερο αὐξάνει τὸ κύρος τους στὸ χωρὶς τῆς Θεολογίας. Οἱ ἐπιστημονικὲς ἀπόψεις στὸ ζήτημα αὐτὸ διαφέρουν μεταξύ τους. Ὑπάρχουν οἱ δεχόμενοι τοὺς Ζυγομαλάδες ὡς κυρίους και μόνους συντάκτες τῶν Ἀποκρίσεων. Ὁ Meyer⁵⁹ λ.χ., με βασικὸ ἐπιχείρημα τὴν δῆθεν θεολογικὴ ἀνεπάρκεια τοῦ Ἱερεμία⁶⁰. Ὁ Gerlach προσφέρει ἀρκετὲς μαρτυρίες γι' αὐτό, ὅταν γράφει ὅτι λ.χ., ἀνέγνωσε «τὴν τοῦ Ἰωάννου και τοῦ υἱοῦ τοῦ Θεοδοσίου ἀπάντησιν εἰς τὴν ὁμολογίαν τοῦ Augsburg»⁶¹. Ἡ ὅτι ὁ Θεοδόσιος «ἐποίησας τὴν ἀπάν-

57. Ὅταν γράφουν λ.χ. «ὕμῶν τε και ἡμῶν ἐγγὺς παρ' ὀλίγον και πλὴν ὀλίγων γειτνιαζόντων» (Ἰωάννης), ἢ «ἡμεῖς δέ, φίλτατε, τῆς φιλίας ἐχώμεθα και μὴ διαμαχώμεθα» (Θεοδόσιος): D. WENDEBOURG, σ. 93 και 147.

58. Τὰ πρόσωπα αὐτὰ ἦσαν: Ἰωάννης, Θεοδόσιος και Φωτεινὸς Ζυγομαλάς, Μελέτιος Πηγάς, Γαβριὴλ Σεβήρος, Μάξιμος Μαργούνιος, Συμεὼν Καβάσιλας, Μητροφάνης Μητροπολίτης Βεροίας, Λεονάρδος Μινδόνιος, Μητροπολίτης Ναυπάκτου Δαμασκηνὸς Στουδίτης, ὁ ἀπὸ Τορνόβου Ἀρσένιος, ὁ ἱερομ. Ματθαῖος, ὁ Μέγας Λογοθέτης Ἱεράξ, Μεθόδιος Μητροπολίτης Ναυπάκτου κ.ἄ.

59. Βλ. Κ. ΔΥΟΒΟΥΝΙΩΤΗΣ, «Θεοδόσιος Ζυγομαλάς», *Θεολογία*, 1, 1923, σ. 32 ἐπ.

60. Αὐτὸ δείχνουν τὰ πράγματα. Θεωροῦμε ἀβάσιμα ὅσα ἀντίθετα ἔχουν γραφτεῖ. Ἡ Θεολογία του δὲν πρέπει νὰ ἀναζητεῖται στὰ κείμενα ἢ στὸ συγγραφικὸ του ἔργο. Ὁ Gerlach π.χ. σημειώνει τὸ 1576 γι' αὐτόν: «... ἀνὴρ ἐστὶ και ποικίλης μαθήσεως και μεγάλης φιλομαθείας. Τὸν ἐκ τῶν πολλῶν και ποικίλων ἐκκλησιαστικῶν τε και πολιτικῶν ὑποθέσεων ἐναπολειπόμενον αὐτῷ χρόνον ἀφιεροῖ εἰς ἀδιάκοπον μελέτην τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας και ἄλλων κλασσικῶν συγγραφέων. Καίτοι δὲ τοιαύτης θέσεως και ἡλικίας διδάσκεται ἔτι ὑπὸ τοῦ Ζυγομαλά τὴν Διαλεκτικὴν, Ἠθικὴν και Ῥητορικὴν, ἀκροώμενος μετ' ἄλλων καλογέρων και τοῦ Χίου ἱατροῦ Λεονάρδου Μινδονίου, ἐξηγούντος ἐν τοῖς πατριαρχείοις τὸν Ἑρμογένη, τὸν Ἀμμόνιον και τὸν Ἠσίοδον» (*Turcogr.*, σ. 205).

61. Στὸν ἴδιο, σ. 27 ἐπ.

τησιν εἰς τὴν Ὁμολογίαν τοῦ Augsburg, κατὰ τὰς ὑποδείξεις τοῦ Πατριάρχου»⁶². Αὐτὸ στηρίζουν καὶ κάποιες ἀσαφεῖς ἐπιβεβαιώσεις τῶν ἰδίων τῶν Ζυγομαλάδων, λ.χ., τοῦ Ἰωάννου: «Τέλος γίνωσκε [γράφει στὸν Andreea] λίαν με κεκοπιακέναι καὶ κοπιάσειν με ἔτοιμον ὄντα ἐν τῷ συντεθεικέναι με καὶ γεγραμέναι, ἃ πέμπονται ὑμῖν πατριαρχικὰ γράμματα»⁶⁴. Καὶ ἡ μεῖζων τεκμηρίωση: «Τῷ ἐμῷ γὰρ ὀφφικίῳ ἡ ἐνέργεια αὕτη ἀνακεῖται, ῥήτορα γὰρ ὄντα». Ἀλλὰ καὶ ἡ δῆλωση τοῦ Θεοδοσίου: «Καὶ ἐγὼ Θεοδόσιος πρωτονοτάριος, ὁ τὴν ἀπόκρισιν γράψας...»⁶⁵, μολονότι ἡ μετοχὴ «γράφας» μπορεῖ νὰ δηλώνει καὶ ἀπλὴ ἀντιγραφή. Ἡ D. Wendebourg δείχνει σὲ ἓνα σημεῖο νὰ συμμερίζεται αὐτὴν τὴν ἐκδοχή, γράφοντας γιὰ τὸν Ἰωάννη: «...der wesentlich für die ersten beiden Lehrschreiben verantwortlich war...»⁶⁶. Ἀκόμη καὶ ὁ Podskalsky, ποὺ ἀμφιβάλλει γιὰ τὴν θεολογικὴ δεινότητα τοῦ Πατριάρχου, γράφει: «Ὁ Πατριάρχης ἔστειλε στὴν Τυβίγγη (Μάιος 1579) νέα ἀπάντηση, γραμμὴν ἀπὸ τὸν Θεοδόσιο Ζυγομαλά, κάποιον δάσκαλο ὀνόματι Ματθαῖο καὶ τοὺς Μητροπολίτες Βεροῖας Μητροφάνη καὶ Μελενίκου Μεθόδιο»⁶⁷.

Ὁ K. Δυοβουνιώτης, ἐπικαλούμενος ἄλλες μαρτυρίες, ἀπορρίπτει τὴν σχέση τοῦ Θεοδοσίου με τὴν σύνταξη τῶν Ἀποκρίσεων⁶⁸. Παραθέτει ἔτσι τὴν μαρτυρία τοῦ τελευταίου: «Συγγράφει δὲ καὶ ἀπόκρισιν [sc. Πατριάρχης], ἥτις, ὡς ὁρῶ καὶ συνεχῶς ταύτην ἀναγινώσκω, οὐ συναινεῖ τοῖς ὑμετέροις». Παρουσιάζεται, ἔτσι, νὰ συγκλίνει με τὶς ἀφάψεις τῶν Λουθηρανῶν καὶ ὅχι τῶν Πατριαρχικῶν. Αὐτὸ δὲ ἀκριβῶς δέχεται γιὰ τὸν Θεοδόσιο καὶ ὁ Κρούσιος. Τὸ συμπέρασμα τοῦ Δυοβουνιώτη: «Ἡ διαφορὰ τῶν εἰδήσεων περὶ τῆς συγγραφῆς τῶν Ἀποκρίσεων [...] δύνανται νὰ ἐξηγηθῇ εὐκόλως, ἐὰν λάβῃ τις ὑπ' ὄψιν τὸν χαρακτήρα τῶν Ζυγομαλάδων, οἵτινες θέλοντες νὰ φαίνωνται ἀρεστοὶ τοῖς Θεολόγοις τῆς Τυβίγγης διὰ προσωπικούς ἐαυτῶν σκοποὺς, ἀνήγγελλον αὐτοῖς ἄλλοτε μὲν ὅτι αὐτοὶ οἱ ἴδιοι ἐκοπίασαν συντάξαντες καὶ γράψαντες τὰς Ἀποκρίσεις, ἄλλοτε δὲ ὅτι οὐ μόνον δὲν ἔγραψαν τὰς Ἀπαντήσεις, ἀλλ' ἀποκρούουσι καὶ τὸ συντηρητικὸν πνεῦμα τὸ ἐπικρατοῦν ἐν αὐταῖς. Οὕτως ἐχόντων τῶν πραγμάτων

62. Ὁ.π., σ. 89.

63. Στὸν ἴδιο, σ. 87.

64. Βλ. K. ΔΥΟΒΟΥΝΙΩΤΗΣ, ὁ.π., σ. 148.

65. Στὸν ἴδιο.

66. Ὁ.π.

67. Ὁ.π.

68. Στὸν ἴδιο.

οὐδεμία βαρύτης πρέπει νὰ ἀποδοθῇ εἰς τὰς μαρτυρίας τῶν Ζυγομαλάδων περὶ τῆς συγγραφῆς τῶν Ἀποκρίσεων πρὸς τοὺς Θεολόγους τῆς Τυβίγγης [...] Δὲν δυνάμεθα νὰ δεχθῶμεν ὅτι συγγραφεῖς τῶν Ἀποκρίσεων εἶναι οἱ Ζυγομαλάδες»⁶⁹. Κατ' αὐτόν, τὸ κείμενο τῶν Ἀποκρίσεων ἦτο προϊόν συλλογικῆς ἐργασίας, τοῦ Πατριάρχου μὲ ὅλους τοὺς συνεργάτες του, ἢ τὰ πατερικὰ χωρία δίνονταν στοὺς Ζυγομαλάδες γιὰ ἀπλὴ ἀντιγραφή, ἢ γιὰ ἀνάπτυξη καὶ κατάλληλη κατὰ-στρωση.

Στὴν τελευταία αὐτὴ ἐκδοχὴ συγκλίνει καὶ ὁ κριτικώτατος Ι. Καρμίρης. «Ἡ σύνταξις τῶν Ἀποκρίσεων ἐγένετο τῇ συνεργασίᾳ τῶν περὶ τὸν Πατριάρχην Θεολόγων»⁷⁰ καὶ πρὸ πάντων τῶν δύο Ζυγομαλάδων, ἀλλ' αὕτη δέον νὰ νοηθῇ ὡς ἔχουσα μᾶλλον συμβουλευτικὸν χαρακτῆρα»⁷¹. Ὁ κύριος συντάκτης τῶν Ἀποκρίσεων, κατὰ Καρμίρη, εἶναι ὁ Ἱερεμίας, «οὗτινος τὸ ὄνομα φέρουσιν αἱ Ἀποκρίσεις καὶ ὃν παρέδωκεν ἡμῖν ὁμοφώνως ἡ ἐκκλησιαστικὴ παράδοσις»⁷². Στὸ συμπέρασμα αὐτὸ καταλήγει, ἐξετάζοντας λεπτομερῶς ὅλες τῖς σχετικὰς πηγὰς»⁷³. Ὁ Καρμίρης, μάλιστα προχωρεῖ ἀκόμη περισσότερο στὶς ἐκτιμήσεις του, δεχόμενος ὅτι δὲν ἦταν δυνατόν «ὅ ἐκ τῶν μεγαλυτέρων Πατριαρχῶν μετὰ τὴν ἄλωσιν Ἱερεμίας νὰ ἐνεπιστευέτο τὴν σύνταξιν τῶν θεμελιώδους καὶ πρωταρχικῆς σημασίας διὰ τὸν καθορισμὸν τῆς θέσεως τῆς Ὁρθοδοξίας ἔναντι τοῦ Προτεσταντισμοῦ δογματικῶν τούτων Ἀποκρίσεων εἰς ἄνδρας ἀμφιβόλου θεολογικῆς παιδείας καὶ χαρακτῆρος»⁷⁴. Θεωροῦμεν μᾶλλον βέβαιη τὴν θέση τοῦ Ι. Καρμίρη. Ἡ συμμετοχὴ τῶν Ζυγομαλάδων πρέπει νὰ ἦταν μικρὴ καὶ δευτερεύουσα, περιοριζομένη στὴν ἀντιγραφή καὶ τὴν σύνδεση ἴσως τῶν πατερικῶν κειμένων καὶ στὴν φιλολογικὴ ἐποπτεία τῶν Ἀποκρίσεων, ὡς φιλόλογοι ποὺ ἦσαν καὶ καλοὶ χειριστὲς τοῦ ἑλληνος λόγου. Ἄγνωστο δὲ παραμένει, ἂν ἀναμείχθησαν καθόλου στὸ δεύτερο ζήτημα τοῦ Πατριαρχείου, τὴν ἴδια ἐποχὴ, τὴν ἀπόρριψη τοῦ γρηγοριανοῦ Ἡμερολογίου καὶ σὲ ὅλη τὴν σχετικὴ διαδικασίαν.

Ὁ Θεοδόσιος Ζυγομαλάς, ὥστόσο, ἐπεράτωσε μὲ ἐπιτυχίαν μία ἀποστολὴ, ποὺ τοῦ ἀνέθεσε ὁ Ἱερεμίας τὸ 1576. Μαζὶ μὲ τὸν πρεσβύτερο τῆς Μ. Ἐκκλησίας Σαββατιανό, στάλθηκε ἀπὸ τὸν Πατριάρχην

69. Ὁ.π., σ. 204.

70. Ὁ.π., σ. 158.

71. Ὁ.π., σ. 149 ἐπ.

72. Στὸν ἴδιον, σ. 82 ἐπ.

73. Βλ. σημ. 58.

74. Ὁρθοδοξία..., σ. 82.

στὰ παράλια τῆς Μικρασίας καὶ τὰ ἀπέναντι νησιὰ τοῦ Αἰγαίου «πρὸς εἴσπραξιν τῶν πατριαρχικῶν δικαιωμάτων καὶ ζητείαν» (10.10.1576 – μέσα Ὀκτωβρίου 1577)⁷⁵. Δραττόμενος τῆς εὐκαιρίας ὁ φίλος τοῦ Gerlach τοῦ ἀνέθεσε καὶ αὐτὸς μίαν ἀποστολή: νὰ καταγράψει κατὰ τὴν περιοδεία του τὶς πόλεις καὶ τὰ χωρία ποὺ συναντοῦσε, τὶς ἐκκλησίες τους, τὸν ἀριθμὸ τῶν χριστιανῶν καὶ κληρικῶν καὶ παλαιὰ βιβλία (ἀσφαλῶς χειρόγραφα) κάθε φύσεως. Ἀκόμη, τὶς ὑπογραφές τῶν Ἀρχιερέων. Τὴν παράκληση τοῦ Gerlach ἐξέπληρωσε ὁ Θεοδόσιος, ὅπως δείχνουν τὰ σχετικὰ ἔργα του⁷⁶.

* * *

Ὁ Ἰωάννης καὶ ὁ Θεοδόσιος Ζυγομαλᾶς, λογάδες μὲν τοῦ Γένους ὡς ἐλληνιστές, ὅχι ὅμως ἰδιαιτέρων προσόντων στὸν χῶρο τῶν ἐκκλησιαστικῶν γραμμάτων καὶ τῆς Θεολογίας⁷⁷, ἀπέκτησαν ὄνομα καὶ σημασία μὲ τὴν καθ' οἰονδήποτε τρόπο ἀνάμειξή τους στὶς πατριαρχικὲς ἐπαφές μὲ τοὺς Λουθηρανούς Μεταρρυθμιστές καὶ τὴν ἀλληλογραφία τῶν τελευταίων μὲ τὸν Πατριάρχη Ἱερεμία τὸν Β'. Μοιράσθηκαν, συνεπῶς, μαζί του τὴν τιμὴ αὐτῶν τῶν ἐπαφῶν, ποὺ ἀπέκτησαν «μοναδικὴ σημασία στὴν ἱστορία τῆς Θεολογίας»⁷⁸. Τὰ «ἀποτελέσματα τῆς πρώτης αὐτῆς ἐπαφῆς Ὁρθοδοξίας καὶ Προτεστантиσμοῦ ὑπῆρξαν σημαντικὰ, παρὰ τὴν ἀποτυχία τῆς πρώτης αὐτῆς συνάντησής τους»⁷⁹.

Ὁ σοφὸς καὶ πράγματι «Τρανὸς» Πατριάρχης Ἱερεμίας, διακόπτοντας τὸν χωρὶς προοπτικὲς τότε διάλογο, δὲν ἔκοψε καὶ τὶς γέφυρες γιὰ μελλοντικὴ συνέχισή του: «Τὴν ὑμετέραν οὖν πορευόμενοι, μηκέτι μὲν περὶ δογμάτων, φιλίας δὲ μόνης ἔνεκα, εἰ βουλευτὸν γράφετε»⁸⁰. Ἡ συμβουλή του αὐτὴ τηρήθηκε καὶ ἀπὸ τὶς δύο πλευρές.

75. Στὸ ἴδιο.

76. Στὸ ἴδιο, σ. 82 ἐπ.

77. Στὸ ἴδιο.

78. Κ. ΔΥΟΒΟΥΝΙΩΤΗΣ, ὁ.π., σ. 25.

79. Στὸ ἴδιο, σ. 26 ἐπ., 39 ἐπ.

80. Ὁ Podskalsky γράφει γιὰ τὸν Ἰωάννη, ὅτι «τὸ θεολογικὸ ἔργο του εἶναι ἀσήμαντο» (βλ. PODSKALSKY / METALLINOS, σ. 150, σημ. 114). Καὶ ἡ Wendebourg παρατηρεῖ γιὰ τὸν Ἰωάννη: «...der ganz von der zu Hause empfangenen theologischen Bildung geprägt und während seines Aufenthaltes in Italien theologischer Lehre vermutlich gar nicht ausgesetzt gewesen war» (WENDEBOURG, ὁ.π., σ. 203, σημ. 2).

Ἔτσι, μὲ τὴν ἀπόφαση τῆς Α΄ Πανορθοδόξου Διασκέψεως τῆς Ρόδου τὸ 1961 καὶ ἀνάλογης Λουθηρανικῆς, ἄρχισε μία νέα φάση τοῦ διαλόγου Ὁρθοδοξίας - Λουθηρανισμοῦ τὸν Νοέμβριο τοῦ 1978 στὴν Sigtuna τῆς Σουηδίας. Στὴ νέα αὐτὴ φάση τοῦ Διαλόγου, ποὺ σημείωσε ἱκανοποιητικὴ πρόοδο, εἶχα τὴν τιμὴ νὰ συμμετάσχω καὶ ἐγὼ (μέχρι τὸ 1992), ἐκπροσωπώντας θεολογικὰ τὴν Ἐκκλησίαν τῆς Κύπρου. Ἦταν μία εὐκαιρία νὰ συνδεθῶ, βιβλιογραφικὰ τουλάχιστον, μὲ τοὺς Ζυγομαλάδες καὶ –γιατὶ ὅχι– νὰ τοὺς συμπαθήσω!

81. Ὁ.π., σ. 166.

82. Βλ. Ι.Ν. ΚΑΡΜΙΡΗΣ, Ὁρθοδοξία..., σ. 442.

83. Ι.Ν. ΚΑΡΜΙΡΗΣ, *Τὰ Δογματικὰ καὶ Συμβολικὰ Μνημεῖα τῆς Ὁρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας*, ΙΙ^ο, σ. 569.